

השתנות הטבעים

א. הגדרת המושג

חז"ל ציינו נימוקים ותיאורים שונים להלכות שונות, המבוססים על נתונים והנחות מדעיים מתחומים שונים. חלקם נכתבו כנתונים עובדתיים גרידא, וחלקם נכתבו כטעמים למצוות, תקנות, או גזירות. בדורות מאוחרים יותר יש שהתברר, שחלק מהנתונים ומההנחות המדעיים שבחז"ל נמצאו כאינם תואמים את המציאות כפי שנראית לעין, או כפי דעת המדענים שבאותו דור, ודנו הפוסקים אם אומרים בזה שנשתנה הטבע בהשוואה

למצב הטבעי שהיה בזמן חז"ל, ואם שינוי זה במציאות גורם לשינוי בהלכה¹.

המושג של השתנות הטבעים הוטבע לראשונה על ידי הראשונים, אך מצינו רמזים לעקרון זה כבר בתקופת התורה וחז"ל.

בערך זה יידונו רק השינויים ההלכתיים הנובעים משינוי בהבנת המצב הטבעי, אשר הוגדרו כך על ידי הפוסקים, ובעיקר אלו הנוגעים לעניינים רפואיים. לא יידונו עניינים שהשתנה המצב החברתי, הסביבתי, הפוליטי וכד', אשר גרם לכיטול או שינוי בתקנות או בגזירות של חז"ל².

סי' תט, שו"ת יביע אומר ח"ג חח"מ סי' ז, עמוד הימיני סי' כג, שו"ת ציץ אליעזר ח"ז סי' כד-כה, הגר"נ גולדברג, תחומין, יז, תשנ"ז, עמ' 61; היתר וחיוב לימוד תורה לנשים בזמננו, בגלל שאינן דרות במקום אבותיהם, והתרגלו ללמוד כתב ולשון העמים — החפץ חיים בספרו לקוטי הלכה, סוטה פ"ג; עשה לך רב, ח"ב סי' נב; היתר לנשים להיות מורות במוסדות חינוך, למרות האיסור שלא תלמד אשה סופרים אפילו עם תינוקות, מפני שבזמננו ההוראה נעשית בבית הספר שיש בו הרבה מלמדים, ולא בביתה של האשה — שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ג סי' עג; אין דין מחלל שבת בפרהסיא בזמנינו, כי הרוב מחללים שבת, ולכן הפרהסיא היום היא כצינעא בזמן חז"ל, כי אינם מתביישים מהרבים — שו"ת מלמד להועיל ח"א סי' כט; כניסת פועלים לבית בעל-הבית לתבוע שכרם — רא"ש ב"ק פ"ג סי' יב; שינוי בדרכי הלבוש של נשים, והשפעתו על דיני צניעות — יש"ש ב"ק פ"ה סי' ז, שו"ת יביע אומר ח"ג חאבהע"ז סי' כא, שו"ת ישכיל עבדי ח"ה חאו"ח סי' נה סק"ג-ד, שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ג סי' מז סק"ב; וראה בשו"ת חת"ס חיו"ד סי' רנה, שכיוון שבזמננו לא יבוא אדם לחתוך ספר תורה לחומשין, אין להקפיד שלא לסיים כתיבת החומש בסוף היריעה. וראה

[1] וראה עוד בהרחבה בנידון בספרו של הרב ג. גוטל, השתנות הטבעים בהלכה, ירושלים, תשנ"ה/תשנ"ח. [2] דוגמאות לכך: ביטול התקנה לעטר שוקי ירושלים בפירות, עקב חורבן העיר — מע"ש ה' ב ובתיו"ט שם, ביצה ה' א, רמב"ם ממרים ב' ב ובנושאי כליו שם, שו"ת הרא"ש כלל ב סי' ח; אי הקפדה על אוהרת הגמרא והפוסקים שאין משיחין בסעודה, שמא יקדים קנה לושט, כמבואר בתענית ה' ב, ובטושו"ע או"ח קע א, מפני שאין אוכלים בזמננו בהסיבה — פרישה או"ח קע, ברכי יוסף או"ח קע אות א. וראה בשערי תשובה ובפמ"ג א"א שם. וראה באריכות בילקוט יוסף, ח"ג סי' קע סק"א; ביטול האיסור לצרף עם הארץ לזימון — תוס' ברכות מז ב ד"ה אמר; ר"ח, רשב"א, מאירי — ברכות מז ב; טושו"ע או"ח קצט ג; מג"א שם סק"א; בשר חי שהוא תפל, אינו עומד היום לאומצא, ולכן אסור לטלטלו בשבת — מג"א סי' שח סקנ"ו; הליכות שלמה, ח"ב סי' שח סקס"ה; שינוי בזמן שאילת הגשמים בגלל החורבן — ריטב"א תענית י א. וראה בחי' הר"ן שם, ובשו"ת הרא"ש כלל ד סי' י; ביטול איסור גידול בהמה דקה בארץ ישראל, בגלל מיעוט היישוב היהודי בארץ — שו"ע חו"מ תט א, ובביאור הגר"א שם. וראה עוד בהגהות הר צבי בסוף טור חו"מ (ח"ב)

ב. שינויים בטבע, שלא הוגדרו כהשתנות הטבעים, ושאינן להם השלכות הלכתיות

שינוי בגודלם של פירות ארץ ישראל⁷.

גודל ארץ ישראל, שנתכווצה⁸.

מצינו במקרא ובחז"ל תיאורים של מצבים ונתונים טבעיים, שהשתנו במשך הדורות, אם כי אין להם השלכות הלכתיות. להלן דוגמאות אחדות:

חולשת הדורות מימי רבן גמליאל, שעד ימיו היו לומדים בעמידה, ואחר כך ירד חולי לעולם⁹.

שינוי באורך שנות חייהם של בני האדם מימי בראשית³.

פער הדורות ביחס לגיל המוקדם שזכר יכול להוליד¹⁰.

שינויים שונים שחלו בטבע העולם לאחר המבול⁴.

יכולת ההולדה בגיל מבוגר מאד בתקופת המקרא¹¹.

ירידת הדורות מבחינה שכלית⁵.

תיאורים בחז"ל על שינויים כבירים בפוריות האדמה ובמבנה הפירות לעתיד

הופעת מחלות בבני האדם⁶.

ארוכים יותר משלנו (וראה השערות על אורך החיים של הדורות הראשונים במאמר N. — (Aviezer, BDD, 7:5-14, 1998). [4] בראשית רבה, לד יג; אברבנאל על התורה, בראשית ט יג; משך חכמה, בראשית ח יט; מלבי"ם, בראשית ט יג, ועוד. [5] שבת קיב ב, עירובין נג א, יומא ט ב, יבמות לט ב, חולין צג ב, ירושלמי דמאי א ג, ירושלמי שקלים ה א, בראשית רבה ס י, רש"י ר"ה כה ב ד"ה אל תאמר. [6] ב"מ פז א. וראה בע' חולה, הע' 25 ואילך. [7] סוטה לד א, וירושלמי פאה ז ג. וראה בעניין זה במג"א סי' רב סקל"ד; ס' שעורי תורה עמ' טז; נפש חיה להגר"ר מרגליות סי' שנו; ס' שיעורין של תורה סי' א סק"ב. וראה עוד להלן, הע' 159 ואילך. [8] עמודי ירושלים, בהשמטה לירושלמי מגילה. ודלא כשיטת האברבנאל, במדבר יג כה. [9] מגילה כא א. [10] סנהדרין סט א-ב. וראה תוס' סנהדרין שם ד"ה בידוע, ח' הר"ן סנהדרין ע א ד"ה קטן, ביד רמה, ובערוך לנר, סנהדרין שם, ובמרגליות הים אות יג ואילך. וראה עוד ברמב"ן על התורה, בראשית לח יא. [11] רמב"ן עה"ת בראשית מז טו, וראה בא"ע

בשו"ת חלקת יעקב ח"ג סי' סז-סק"ג — כיוון שנשתנו סדרי החיים וטעמו של האיסור, נשתנה גם הדין, כיון שהדין כרוך יחד עם טעמו של דבר, וכשבטל הטעם ישתנה גם הדין. וראה באריכות במאמרם של א. כרמל וי. לוי, המעין ניסן תשמ"ה, עמ' 3-11, ותמוז תשמ"ה, עמ' 19-30; שינויים בענייני צניעות, לפי שכיום הורגלו יותר לראות נשים, ולהיות במקומות ציבוריים ומשותפים, ישיבה משותפת של גברים ונשים בחתונות — לבוש, מנהגים סי' לו (וראה מאמרו של הרב א.ד. קלרק, תחומין, כ, תש"ס, עמ' 160 ואילך); הליכה מאחורי אשת חבר — שו"ת ציץ אליעזר ח"ט סי' נ, בשם לקט יושר; קריאת שמע בפני אשת איש ששערותיה מגולות — שו"ת יביע אומר ח"ו חאו"ח סי' יג אות ה, ועוד. [3] יבמות סד א-ב, ובתוס' שם ד"ה ימי; רמב"ן על התורה, בראשית ה ד. והוא בניגוד לדעת הרמב"ם, מו"נ ב מז, שלדעתו רק האנשים הבודדים חיו כל כך הרבה שנים, בעוד שכל שאר האנשים חיו שנים רגילות. וראה גם בשו"ת מהרי"ק שורש כא ענף ב, שאין לחלק בין הדורות הראשונים לדורות שלנו, ולומר שהיו ימיהם

לבוא¹².

לידיעותיו ברפואה¹⁶, ואולי זה משום
 שנושנו הטבעים¹⁷.

ג. פירוש המצבים, שדנו בהם
 הפוסקים אם אומרים שהשתנה
 הטבע

בענייני מאכלים

דג סמוך לסרחונו — לפי הגמרא, יש
 מעלה לאכול דג (כוורא) סמוך לזמן
 סרחונו¹³, ובזמן הזה נחשב הדבר כסכנה
 לאכול דג סמוך לסרחונו, ושמא נשתנה
 הטבע¹⁴. אמנם יש מי שכתבו, שחז"ל
 דברו רק לפי טבעי המדינה שלהם, ולא
 על הנהגה אחת בכל הארצות, ואין ראיה
 לשינוי בטבע¹⁵.

בישול דג ובשר — לפי הגמרא, אסור
 לבשל דג ובשר בתנור אחד, מחמת הסכנה
 לריח רע ולצרעת¹⁸, ולהלכה פסקו שאסור
 לאכול בשר ודגים ביחד¹⁹. יש מי שכתב,
 שלשיטת הרמב"ם אין כלל סכנה באכילת
 בשר ודגים יחד, כי נשתנו הטבעים בזה²⁰.
 ואף בזה יש מי שכתב, להבדיל בין
 המקומות שבחז"ל לעומת הרמב"ם, או
 בין הדגים, ולא בשינוי הטבע²¹; ויש מי
 שכתב, שאחר האלף החמישי בטלה
 הסכנה²².

נטילת ידיים בין דג לבשר — מעיקר
 הדין יש ליטול ידיים בין אכילת בשר
 לדגים, משום שגורם לצרעת²³. יש מי
 שכתבו, שבזמננו אין סכנה בכך, כי נשתנו
 הטבעים²⁴.

המלצות בענייני מאכלים — הרמב"ם
 השמיט המלצות רבות של חז"ל בענייני
 מאכלים, ומאידך קבע הנהגות בריאות
 שהן שונות מדעת חז"ל, ונקבעו בהתאם

371 ואילך, בדעת הרמב"ם בנידון. וראה במאמרו
 של א.א. שמש, אסיא, עה-עו, תשס"ה, עמ' 89
 ואילך, על ההבנה והיחס הדיאטטי-רפואי
 לירקות, קטניות פירות שונים בימי הביניים.
 [18] פסחים עו ב. [19] טוש"ע יו"ד קטז ב.
 [20] שו"ת חת"ס חיו"ד סי' קא. [21] בס' באר
 שבע, שו"ת בסוף הספר סי' לה. [22] שו"ת
 מהרשד"ם ח"ד סי' קכד, בשם ס' הקנה. וראה עוד
 בנידון בישי"ש חולין פ"ז סי' טו; שו"ת דברי
 מלכיאל ח"ב סי' נג; שו"ת שם משמעון חיו"ד סי'
 יג; ערוה"ש או"ח קעג ב; שו"ת לבושי מרדכי
 חאו"ח מהדו"ת סי' קפו; מלבי"ם, ארצות החיים,
 ארץ יהודה, הל' נט"י סי' ד סק"ד; שו"ת יביע
 אומר ח"א חיו"ד סי' ז-ח. וראה עוד בע' בריאות,
 הע' 166 ואילך. [23] טוש"ע או"ח קעג ב, ויו"ד
 קטז ב. [24] מג"א סי' קעג סק"א; מ"ב שם
 סק"ג. אך ראה בשו"ת שבות יעקב ח"ג סי' ע,
 שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' רמד, שו"ת זכרון

שם. [12] כתובות קיא ב. [13] מו"ק יא א.
 [14] תוס' שם ד"ה כוורא, לתירוץ א.
 [15] כס"מ דעות ד יח; ס' באר שבע, בחלק
 השו"ת סי' לה. וכן משמע בתירוץ ב של התוס'
 שם, ובר"ח מו"ק שם. [16] ראה רמב"ם דעות
 ד י, שכתב שהתמרים הם מהמאכלים הרעים,
 בניגוד לכמה מקומות בש"ס, שמשמע שהתמרים
 משובחים — ברכות יב א, עירובין סה ב, כתובות
 י ב; וכן כתב שם, שדגים גדולים ושומים הם
 מאכלים רעים ביותר, ובשבת קיח ב משמע שהם
 טובים; וכן כתב שם, שהכרוב הוא מאכל רע,
 ובברכות מד ב משמע שהוא טוב. וראה בארצות
 החיים למלבי"ם סי' ד ארץ יהודה סק"ד מה
 שהעיר בנידון, וראה באריכות מה שכתב
 המלבי"ם בקונטרס עלה לתרופה על פ"ד מהלכות
 דעות של הרמב"ם. [17] נפש חיה, סי' רח סי"ז;
 שערים המצויינים בהלכה, סי' לב סק"ב. אך ראה
 מאמרו של ד. מלאך, תחומין, יח, תשנ"ח, עמ'

בענייני הריון, לידה והנקה

עיבור בביאה ראשונה — חז"ל קבעו, שאין אשה מתעברת בביאה ראשונה³². אמנם יש לציין שמספר נשים מתוארות כבר בזמנים קדומים, שהתעברו מביאה ראשונה, כגון הגר³³, בנות לוט³⁴, רבקה³⁵, לאה³⁶, ותמר³⁷, אלא שברוב המקרים הללו קבעו חז"ל, שהצלחת העיבור בביאה הראשונה היתה לאחר שמיעכו נשים אלו את בתוליהן באצבע³⁸. ומכל מקום כתבו הפוסקים, שבזמן הזה אין לחוש לאותה קביעה, כי נשתנו הטבעים בעניין זה³⁹.

סילוק דמים בהריון — רוב הפוסקים סוברים להלכה, שהדמים מסתלקים

דג וחלב — יש מי שכתב, שאסור לאכול דגים וחלב מפני סכנת צרעת²⁵; ויש מי שכתב, שהדבר תלוי באקלים, ולכן יש מקומות שדגים בחלב מזיקים, ויש שאינם מזיקים²⁶, אך כבר חלקו על דין זה פוסקים רבים²⁷.

מלח לאחר אוכל — לפי הגמרא, יש להקפיד אחר כל אכילה לאכול מלח²⁸. יש מי שכתב, שבזמן הזה נשתנו הטבעים, ואין צורך להקפיד על כך²⁹.

בדיני גלוי, השתנו הטבעים בעניין ארס הנחשים ומציאותם במקומות שונים³⁰, ונחלקו הפוסקים אם עקב כך לא נוהג דין גלוי בזמננו, או שיש להיזהר בזה גם בזמן הזה³¹.

סי' רמד. [30] שו"ת הגרי"א הרצוג חיו"ד ח"א סי' לד. [31] ראה ע' בריאות, הע' 136 ואילך. [32] יבמות לד א-ב. [33] בראשית רבה מה ה. [34] בראשית רבה נא יא, וראה ברש"י עה"ת בראשית טז ד, ושם יט לו, וברא"ם ובעה"ת שם. [35] פרקי דר"א פט"ז. [36] תוס' יבמות עו א ד"ה שלא; מהרש"א יבמות לד ב. [37] יבמות לד ב. [38] ראה בע' בתולים הע' 38 ואילך. וראה עוד בעניין התעברות בביאה ראשונה — מאירי יבמות לד ב; שו"ת שואל ומשיב מהדו"ק סי' כב; שד"ח מע' האלף אות עז; בני אהובה הל' אישות פט"ו סוה"ו; תו"ש בראשית פמ"ט מילואים לאות לח; שו"ת מנחת יצחק ח"ט סי' צ. [39] שו"ת נובי"ק חאבהע"ז סי' כב, ושו"ת נובי"ת חאבהע"ז סי' לא; שו"ת חת"ס חאבהע"ז ח"א סי' ו. אמנם בשו"ת שיבת ציון סי' עג פירש דברי אביו הנוב"י, שדברי חז"ל נאמרו על הרוב, ועוד טעמים אחרים, ולא משום שינוי הטבעים, וראה עוד בשו"ת משנה הלכות סי' קצז-קצח, אך בשו"ת תשורת ש"י מהדו"ת סי' עב דחה פרשנות זו, והסביר הטעם משום שינוי

יהודה ח"א סי' פה, וכף החיים או"ח קעג סק"ט. וראה עוד בס' ילקוט יוסף, ח"ג סי' קעג סע' ב-ג; שמירת הגוף והנפש, ח"א סי' א, סי"ז ובהע' שם. [25] ב"י יו"ד סי' פז. וראה כנסת"ג שם בהגב"י אות יט; פת"ש שם סק"ט; מחזיק ברכה שם אות ד. [26] כף החיים או"ח קעג ג. [27] ראה דרכי משה שם; פרישה שם אות ח; ש"ך שם סק"ה; ט"ז שם סק"ג; מחזיק ברכה שם אות ד. מנהג חלק מיהודי ספרד להחמיר ולא לאכול דגים וחלב, וליטול ידיים בין זה לזה, ולעומתם מנהג האשכנזים שלא להחמיר כלל בעניין זה, וכן יש חלק מהספרדים שלא מחמירים עוד בעניין, אם משום שהשתנו הטבעים, או משום שעצם המנהג אין לו מקור בהלכה, ויתכן שיש טעות סופר בדברי מרן הב"י. וראה מאמרו של הרב ח.ד. הלוי, תחומין, יז, תשנ"ז, עמ' 319 ואילך. [28] ברכות מ א; טושו"ע או"ח סוסי' קעט. וראה ברמ"א ולבוש או"ח סוסי' קע. וראה עוד בתוס' ברכות מ א ד"ה הבא. [29] מג"א קעט סק"ח. וראה בפמ"ג א"א, מחצית השקל, מ"ב וכף החיים, שם. וראה בשו"ת מהר"ם שיק חיו"ד

שנים, נחש יולד לשבע שנים וכד' ⁴⁶, וכיום ידוע שזמנים אחרים יש להריונות של בעלי החיים הללו, ולכן יש מי שכתב שנשתנו הטבעים בזה ⁴⁷.

פגות — לפי חז"ל, יולדת לשבעה, יולדת למקוטעין, אבל יולדת לתשעה, אינה יולדת למקוטעין, אלא רק בהשלמת החודש התשיעי ⁴⁸. וכתבו הראשונים, שכבר תמהו על זה רבים, שהרי החוש מכזיב זה, והניסיון אמת הפכו, שכן הרבה נשים כיוון שנכנסות יום אחד מיום החודש התשיעי, יולדות וולד של קיימא ⁴⁹, והטבע מכחיש זאת ⁵⁰. רוב הפוסקים קבלו את ההנחה, שבעניין זה נשתנה הטבע, ונשתנה הדין ⁵¹, ויש שלא קיבלו הנחה זו להלכה ⁵².

מהאשה המעוברת רק לאחר הכרת העובר, היינו לאחר שלושה חדשי הריון ⁴⁰, וחוששת לווסתה עד שלב זה של ההריון ⁴¹. וכתבו האחרונים, שעניינו רואות בנשים שלנו, שמיד כשנתעברו מסולקות דמים, ונשתנו הטבעים ⁴², ובזמננו אף אחת מאלף לא נמצאת שתראה דם בתחילת ההריון, כמו ששופעת בשעת ווסת, ונשתנו הטבעים בזה, שפוסקת לראות מיד כשמתעברת, ואדרבה אם ממשיכה לראות דם, הרי זה נחשב כמחלה ⁴³.

אורך הריון — לפי חז"ל, מגין ימי ההריון באשה הוא בין 271-273 ימים ⁴⁴. יש מי שכתב, שבזמננו נשתנה הדבר ⁴⁵. כמו כן קבעו חז"ל גילאי הריון שונים לבעלי חיים, כגון ארי וקוף יולדים לשלוש

הטבעים. [40] נידה ח ב; רמב"ם איסורי ביאה ט ד; טרש"ע יו"ד קפט לג. [41] סדרי טהרה סי' קצד סק"ז; שו"ת שואל ומשיב מהדו"ת ח"ג סי' פא; שו"ת שערי צדק חיו"ד סי' קל; שו"ת אבני צדק חיו"ד סי' עט; שו"ת באר משה ח"א סי' מח, ושם ח"ב סי' סח. [42] שו"ת רעק"א סי' קכח. [43] שו"ת אגרות משה חאבה"ע"ז ח"ב סי' ד, ושם, חיו"ד ח"ג סי' נב. ומדגיש שעל זה יש לנו עדות דכו"ע, ובתוכן כל מי שיש לו אשה, וכל מורי הוראה דעלמא, וזו ידיעה וודאית. וראה עוד בנידון בשו"ת הריב"ש החדשות, סי' ו; שו"ת הב"ח סי' ק; שו"ת עבודת הגרשוני סי' כא; שו"ת שבות יעקב ח"א סי' עא; שו"ת חסד לאברהם מהדו"ק חיו"ד סי' סא; שו"ת נובי"ק חאבה"ע"ז סי' סט; שו"ת בית שלמה חאבה"ע"ז סי' ו; שו"ת מחזה אליהו סי' קה; שו"ת משנה הלכות ח"ה סי' קמח-קמט; הגר"מ פיינשטיין בסוס' הלכות נידה להרב איידר, ח"א סי' א; שו"ת שבט הלוי ח"ג סי' קיד, ושם, ח"ד סי' צט (ח); טהרת הבית, ח"א סי' ב ס"ז והע' ז. ולמסקנה הסיקו שלא להקל בזה. וראה עוד בע' הריון, הע' 113 ואילך. [44] נידה לח א-ב. [45] שו"ת התשב"ץ ח"ב סוסי' קא. וראה חלקת מחוקק סי' ד סקי"א. וראה

עוד בע' הריון, הע' 28 ואילך. וראה בשד"ח, מערכת טי"ת כלל ה, שנשתנו הטבעים גם ביחס לאורך ימי ההריון יותר משנה, עיי"ש. וראה עוד בשו"ת תשורת שי מהדו"ת סי' קנו; הרב ח.ד. הלוי, תחומין, יז, תשנ"ז, עמ' 319 ואילך. [46] בכורות ח א; בראשית רבה כ ז. וראה ברמב"ן עה"ת בראשית ג יד. [47] תו"ש בראשית, פ"ג אות פח. [48] נידה לח א-ב. [49] שו"ת הרשב"ש סי' תקיג, ד"ה הטעם השלישי. ומסיק שזה היה נכון בדורות הראשונים, אבל כעת נשתנו הטבעים. ומסיק שהרבה דברים זכרום חכמים על עניין אחד, ואנו מוצאין אותם על עניין אחר. וראה שו"ת הריב"ש סי' תמז; שו"ת תשב"ץ ח"ב סי' קא. [50] הריטב"א בחי' לנידה לח א. וכתב שאולי לפי מקומם דברו. [51] הרמ"א אבה"ע"ז קנו ד; ביאור הגר"א או"ח שלא ג; שו"ת רעק"א סי' פט; שו"ת מלבושי יו"ט סי' כד; שו"ת חמדת שלמה חאבה"ע"ז סי' עח-עט; שד"ח מע' טי"ת כלל ה; שו"ת טוב טעם ודעת, מהדו" תליתאה חיו"ד סוסי' רסד; שו"ת אבני נזר חיו"ד ח"ב סי' רלח; חזו"א חיו"ד סי' ה אות ג; שו"ת מנחת יצחק ח"ד סי' קכג אות יח. [52] שו"ת דברי חיים ח"א חאבה"ע"ז סי' צה,

מצג יילוד — חז"ל קבעו, שבשעת הלידה הזכר יוצא ופניו למטה, והנקבה יוצאת ופניה למעלה⁵³. וכתבו האחרונים, שכיום נשתנו הטבעים בזה⁵⁴.

לידה בניתוח קיסרי — המשנה דנה באשה שילדה דרך הדופן, היינו בניתוח קיסרי, וכתב הרמב"ם, שלא יתכן שתחיה האשה לאחר קריעת דופנה, והוא דבר מופלא מאד⁵⁵. אכן כיום דבר זה הוא מן הניתוחים השגרתיים, ואולי נשתנו הטבעים מזמן הרמב"ם⁵⁶. אמנם יש מי שתלה את הדבר בהתפתחות הרפואה, ולאו דווקא בשינוי הטבע⁵⁷.

נולד לשמונה — לפי חז"ל והפוסקים, הנולד לשמונה חדשי הריון הרי הוא כאבן,^{אין להחמיר}

ואין מחללים עליו את השבת, שהוא כמת, ואינו בן-קיימא⁵⁸, ואין מלים אותו בשבת⁵⁹. אכן, בזמננו הנולדים לשמונה הם בני קיימא, גם מכוח עצמם, וגם עקב שיכלול אמצעי הטיפול וההחייאה, ולכן רוב רבני דורנו כתבו, שבעניין זה נשתנה הטבע, ונשתנה הדין⁶⁰.

סילוק דמים לאחר הלידה — לפי חז"ל והפוסקים, כל כ"ד חודש לאחר הלידה, האשה מסולקת דמים⁶¹, בין מניקה ובין לא מניקה, ולכן איננה קובעת ווסת בימי הנקתה⁶². כיום ידוע שגם בתוך תקופה זו של כ"ד חודש חוזרת לראות, ונשתנו הטבעים. יש מהפוסקים שסמכו על שינוי טבעים זה, וסוברים שכיום אמנם קובעת ווסת בימי מניקותה⁶³; ויש

הטבע, וכפי בחינת הרופאים אפשר שהוסיפו השתלמותם אחר ז' ונגמרו לח'; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בשמירת שבת כהלכתה, פל"ז הע' כד, ובלב אברהם ח"א עמ' טו; שו"ת שבט הלוי ח"ג חיו"ד סי' קמא סק"ג, שכתב כי עינינו הרואות את השינוי שבני ח' חיים כיום, ולאו דווקא על הרופאים סומכים אנחנו, ומבדיל שבזמן חז"ל לא היה תקווה לתינוקות אלו, משא"כ כיום. וכן כתב בשו"ת קנין תורה ח"ג סי' מב סק"א; ס' לוית חן סוסי' צו; יסודי ישורון ח"ד עמ' רלה. אך ראה בשו"ת מנחת יצחק ח"ד סי' קכג אות יח, מה שפקפק על כך. וראה בס' תורת היולדת, מהדו"ב פנ"ז הע' ה, בענין פג קטן וטריפה. וראה עוד בשו"ת אמרי יושר ח"א סי' קעז אות ב. וראה באריכות במאמריהם של מ. הלפרין, נ. גוטל, ר. רייס וא. אש, אסיא, חוב' מה-מו, טבת תשמ"ט, עמ' 92, 97, 112. וראה בע' ילוד, הע' 152 ואילך. [61] נידה ז א; ירושלמי נידה א ד. [62] נידה ט א, מחלוקת; רמב"ם איסורי ביאה ט ד; טוש"ע יו"ד קפד ז; שם קפט לג-לד. [63] תוספות חדשים על משנה נידה א ג-ד; ס' ההלכה במשפחה סוף פ"ט הע' 19 וס' גופי הלכות, סי' קפט, במשנת חכמים אות יח,

שלדעתו רוב הראשונים אינם גורסים שיטה זו. וראה עוד בנידון בשו"ת חבלים בנעימים חלק השו"ת סי' ד סוסק"א; שו"ת יביע אומר ח"ג חאבדה"ז סי' א. ולענין בהמה כתב בס' תבואות שור סי' טו סק"ה, שכיוון שלא מצינו כן בפוסקים לגבי בהמה, מאן יימר דאישתני. [53] סוטה יא ב; נידה לא ב; בראשית רבה יז ח; שמות רבה א יד. [54] שו"ת טוב טעם ודעת מהדו"ג חיו"ד סוסי' רסד; חזו"א יו"ד סי' ה אות ג. [55] רמב"ם, פיהמ"ש בכורות ח ב. וראה עוד ברע"ב ותיו"ט שם; פלתי, הל' נידה סי' קצד ס"ד; דעת תורה סי' מה ס"א; שו"ת מנחת יצחק ח"א סי' קכה אות ח. [56] שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ב סי' עד. [57] פירוש הרב י. קאפח לרמב"ם הנ"ל. וראה עוד בע' לדה, הע' 30 ואילך, והע' 130 ואילך. [58] תוספתא שבת טו ה; שבת קלה א; תנחומא במדבר כא; רמב"ם שבת כה ו; טוש"ע או"ח סי' של ז-ח. [59] רמב"ם מילה א יד; טוש"ע יו"ד רסו יא. [60] חזו"א יו"ד סי' קנה אות ד, שכתב שבימים הראשונים היה מיעוט המצוי שנגמרו לו' וכו' ורובן לתשעה, אבל לא היו נגמרים לשמונה, ולפיכך אמרו האי בן שבעה הוא ואשתהי, וכמדומה דעכשיו נשתנה

הסבורים, שלמרות השינוי הזה בטבע, אין לשנות את הדין⁶⁴.

מכמו שהיה בדורות הראשונים⁶⁹.

חולבת ולידה — יש מי שכתב, שבהמות שלנו שונות מבהמות בזמן חז"ל בכך, שבזמנינו כמעט שאין פרה חולבת שלא ילדה כבר, וזהו סימן מובהק שפרה זו ילדה כבר בעבר, ולכן וולדה אינו בכור, בעוד שחז"ל לא מסרו סימן זה, מכאן שבזמנם יכולה היתה פרה להיות חולבת, אף על פי שלא ילדה⁷⁰.

בענייני נישואין, פוריות ועקרות

נישואי קרובים — מצווה לשאת את בת אחותו⁷¹, ויש שהוסיפו שגם מצווה לשאת את בת אחיו⁷², ובאופן כללי מצינו שמצווה לשאת אשה מקרובותיו ומבני משפחתו⁷³. ואכן בדורות הראשונים היו מקפידים לשאת קרובי משפחה, כמו

אורך תקופת ההנקה — גזרו חכמים שלא ישא אדם מינקת חברו עד שיהיה הוולד בן כ"ד חודש, שהוא הזמן הדרוש לתינוק לינוק⁶⁵. מן האחרונים יש שפסקו, שבזמננו נשתנו הטבעים, וזמן היניקה הוא קצר יותר, ולכן יכולה להינשא אחרי י"ח או ט"ו חודש⁶⁶. לעומתם יש שהתנגדו לשינוי ההלכה בגלל השינוי בהרגלי ההנקה, ולא הסכימו לשנות את כ"ד החדשים⁶⁷.

גיל הולדה בפרה ואתון — לפי המשנה, פרה ואתון בוודאי אינן יולדות קודם שלש שנים⁶⁸. וכתבו הראשונים, שהרי מעשים בכל יום, שפרה בת שתי שנים יולדת, אלא וודאי עתה נשתנה העת

[68] בכורות יט ב. [69] תוס' ע"ז כד ב ד"ה פרה; רא"ש חולין פ"ג סי' טז; שו"ת הרשב"ש סי' תקיג, ד"ה הטעם השלישי; חידושי הרשב"א לע"ז כד ב. וראה עוד בתוס' חולין מז א ד"ה כל הני. אך ראה שו"ת שאילת יעבץ ח"א סי' פא, שחולק על התוספות בזה. [70] תרומת הדשן, חלק שו"ת, סי' רעא, וחלק פסקים וכתבים סי' קסז. ועיי"ש שהדבר לא מוכרע אצלו אם ניתן לסמוך על חקירתנו שהוא נגד קבלת התלמוד, ולומר שנשתנה הטבע בזמננו. וראה על שיטתו של התרומת הדשן בעניין נשתנו הטבעים בישועות יעקב אבהע"ז סי' קנו פי' הארוך סוסק"ב. וראה בע' הנקה הע' 41 ואילך. [71] יבמות סב ב; סנהדרין עו ב; רמב"ם אסורי ביאה סופ"ב, ובמ"מ שם; רמ"א אבהע"ז ב ו. [72] תוס' יבמות סב ב ד"ה והנושא; רמב"ם שם; רמ"א אבהע"ז ב ו; ברכ"י אבהע"ז סי' ב אות ה. וראה באוצה"פ סי' ב אות מב. [73] ירושלמי קידושין ד ד; ירושלמי יבמות יג ב; בראשית רבה יח ד; רבנו בחיי בראשית כד ג; מאירי יבמות סב ב.

שניהם בשם החזו"א; שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ב סי' ד וסי' ט; שם, ח"ד סי' מט-נ; טהרת הבית ח"א סי' ב ס"ח. [64] שו"ת אבני נזר חיו"ד ח"ב סי' רלח; לחם ושמלה, יו"ד קפט סקנ"ד; שו"ת משנה הלכות ח"ה סי' קלט. וראה עוד בשו"ת מחזה אליהו סי' קו, ובשו"ת מנחת יצחק ח"ג סי' פ. [65] יבמות מב א; כתובות ס ב; רמב"ם גרושין יא כה-כו; טושו"ע אבהע"ז יג יא. וראה בע' הנקה, הע' 191 ואילך. [66] ראה הגה' חכמת שלמה על שו"ע אבהע"ז יג יא, ושו"ת האלף לך שלמה סי' נז; פתחי שערים סי' י; שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ב סי' ט, וח"ד סי' מט-נ. [67] שו"ת חת"ס חאבעה"ז ח"א סי' ל, לב, לה; שם ח"ב סי' קכז; שו"ת מחזה אברהם ח"ג חאבהע"ז סי' כט; ערוה"ש אבהע"ז סוסי' יג; מהר"ם שיק חאבהע"ז סי' כו; שו"ת נטע שורק חאבהע"ז סי' ז; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאבהע"ז עמ' פב. וראה עוד באוצה"פ סי' יג סקע"ד; שו"ת ציץ אליעזר ח"ט סי' לח.

לסכנות⁸⁰.

גילאי פוריות — לפי חז"ל, אשה הנישאת פחות מבת עשרים שנה יולדת עד ששים, נישאת בת עשרים יולדת עד ארבעים, נישאת בת ארבעים שוב אינה יולדת⁸¹. אכן, מהאחרונים הוכיחו שנשתנה הטבע בזה⁸².

גיל נישואין — יש מי שכתב, שהמקדים לישא אשה כשהוא בן י"ג, הרי זה מצווה מן המובחר⁸³. אכן, יש שכתבו, שזה היה נכון רק בדורם, אך בדורות אלו נחלשו הטבעים, ונשתנו הדורות, ואין לזהר בזה⁸⁴.

ניקב אשך — לפי חז"ל והפוסקים, אם ניקבה אפילו ביצה אחת בזכר, הרי זה פסול מלבוא בקהל⁸⁵, ובהכרח אינו מוליד במצב כזה, שכן הגדרת פצוע דכא הוא מי

שלשת האבות שנשאו לנשים מקרובי משפחתם, ובנות צלפחד שנישאו לבני דודיהן, ושיבחום חז"ל⁷⁴. — אכן יש מהראשונים שכתב, שלא ישא בת אחיו או בת אחותו⁷⁵. מבחינה רפואית ברור כיום, שלא כדאי לשאת אשה מקרובי משפחה, ובוודאי שיש להימנע מנישואין בדרגת קירבה כמו בת אחיו או בת אחותו, מחשש למחלות תורשתיות⁷⁶. יש אמנם מהפוסקים, ששללו דברי הרופאים בעניין זה, כי עומדים הם בסתירה לחז"ל⁷⁷, ואמנם גם הרופאים כיום אינם תמימי דעים ביחס להמלצה כזו, ובעיקר כאשר אין מחלות תורשתיות באותה משפחה⁷⁸. אכן רוב הפוסקים קבלו את דברי הרופאים, והמליצו לא לשאת קרובי משפחה. יש שנימקו זאת בשל השתנות הטבעים⁷⁹; ויש שקבלו המלצת הרופאים מנימוקים אחרים, כגון שבימינו אין נושאים לשם שמים, ולכן חשופים יותר

הראשה סי' לא; שו"ת שם אריה סי' כז; שו"ת ציץ אליעזר חט"ו סי' מד. [81] ב"ב קיט ב. וראה רשב"ם ויד רמה שם. ובס' חסידים סי' תצא כתב, שלא לשאת אשה בת ארבעים. ובשו"ת חת"ס ח"ו סי' מז, ובשו"ת דובב מישורים ח"א סי' יג, ביטלו שידוך בגלל מאמר זה של חז"ל. לעומתם ראה בשו"ת האלף לך שלמה חאבהע"ז סי' ט, ושו"ת אמרי דוד סי' קכא, שפסקו שלא לבטל השידוך. וראה עוד באריכות בשו"ת נחלת אבי"י סי' יא-יב; שו"ת ציץ אליעזר ח"ז סי' מח פ"א סק"ה. [82] שו"ת אמרי דוד, שם; שו"ת תשורת ש"י, מהדו"ת סי' עב; שו"ת היכל יצחק חאבהע"ז ח"א סי' ו. וציין שם שאכן הרמב"ם, טור ושולחן ערוך לא הביאו מאמר זה להלכה. וראה עוד בשו"ת ישכיל עבדי ח"ו חאבהע"ז סי' קיב. [83] טור אבהע"ז סי' א, וראה בב"י שם. [84] ברכ"י שם סק"ז; פת"ש שם, סק"ב. [85] יבמות עה א-ב; רמב"ם אסורי ביאה טז ז; טשו"ע אבהע"ז ה ז. וראה באוצה"פ שם.

[74] ב"ב קיט ב. [75] צוואת רבי יהודה החסיד, אות כב; ס' חסידים סי' תעז. וראה על דבריו אלו בשו"ת נובי"ק חאבהע"ז סי' סט, ונובי"ת חאבהע"ז סי' עט; שו"ת דברי חיים ח"א חאבהע"ז סי' ז-ח; דרכי תשובה יו"ד סי' קטז; שד"ח מע' חתן וכלה, אסיפת דינים אות ה; שו"ת חיים ושלום ח"ב סי' צא; שו"ת באר משה ח"ו סי' קנט-קס; אוצה"פ סי' ב סקמ"א; שו"ת אבן הראשה סי' לא; שו"ת יביע אומר ח"ב חאבהע"ז סי' ז אות' ח-יא. וראה בע' תורשה, הע' 134 ואילך. [76] וראה גם — הרב א. יונג, נועם, יב, עמ' שיד-שטז; תל-תלפיות, שנת תרפ"א, סי' כז-לא. [77] שו"ת מהרש"ג ח"ב סי' רמ. [78] ראה ע' תורשה, הע' 134 ואילך. [79] שו"ת אמרי דוד סי' קכא; שו"ת דברי מלכיאל ח"ה סי' רב; שו"ת באר משה ח"ו סי' קנט-קס; הרב ד. נ. סלונים, נועם, יב, תשכ"ט, עמ' שיו-שכא; הרב א. חפוטא, נועם, יג, תש"ל, עמ' פג-קג. [80] שו"ת באר משה שם; שו"ת אבו

שאינו יכול להוליד בגלל פגיעה באיברי ההולדה⁸⁶. אכן, בזמננו ידוע שאנשים כאלו מולידים, ואדרבה, הרבה פעמים עושים ביופסיה בביצה, דווקא כדי לברר את מצב הפוריות, ולסייע בפוריותו של הגבר. ועל כן כתב אחד מפוסקי דורנו, שברור שנשתנו הטבעים בזה, והכריע שאמנם יש לקבל את המצב כפי שהוא כיום, שהתורה קבעה איסור ביאה בקהל דווקא למי שאינו מוליד, ומסרה התורה לחכמים באומדנותם שיאמרו מי הוא מהם שאינו מוליד. ולכן ניקבה הביצה, אף שחז"ל קבעו לאיסור, אבל כיוון שעתה רואים אנו, שהרופאים מנקבים ונוטלים משהו מהביצה, ואף על פי כן מולידים, כשר לבוא בקהל⁸⁷.

בענייני מילה

מציצה — חז"ל חייבו לבצע מציצה לאחר המילה, כדי שלא יבוא התינוק לידי סכנה⁹¹. אכן, הרופאים בדורות המאוחרים סברו, שלא רק שאין סכנה בהימנעות מהמציצה, אלא שיכולה להיות סכנה במציצה, והיא החשש מפני זיהום. בכל זאת הכריעו האחרונים, שאין לבטל את המציצה, אף על פי שהרופאים כיום סבורים אחרת, ואין לומר בזה שנשתנו העתים⁹², ואף-על-פי שיתכן שחז"ל אמרו דבריהם רק למקומותיהם, ולפי טבע זמנם,

שאינו יכול להוליד בגלל פגיעה באיברי ההולדה⁸⁶. אכן, בזמננו ידוע שאנשים כאלו מולידים, ואדרבה, הרבה פעמים עושים ביופסיה בביצה, דווקא כדי לברר את מצב הפוריות, ולסייע בפוריותו של הגבר. ועל כן כתב אחד מפוסקי דורנו, שברור שנשתנו הטבעים בזה, והכריע שאמנם יש לקבל את המצב כפי שהוא כיום, שהתורה קבעה איסור ביאה בקהל דווקא למי שאינו מוליד, ומסרה התורה לחכמים באומדנותם שיאמרו מי הוא מהם שאינו מוליד. ולכן ניקבה הביצה, אף שחז"ל קבעו לאיסור, אבל כיוון שעתה רואים אנו, שהרופאים מנקבים ונוטלים משהו מהביצה, ואף על פי כן מולידים, כשר לבוא בקהל⁸⁷.

אשך אחד — נחלקו הפוסקים בשאלה אם איש שיש לו רק ביצה אחת יכול להוליד, יש מי שכתבו, שאף שמהתלמוד⁸⁸ משמע שאינו מוליד, הרי מעשים בכל יום

ח"ב סי' ג ענף ב. וראה עוד בע' סריס, הע' 121 ואילך והע' 276 ואילך. [91] שבת קלג ב; רמב"ם מילה ב ב. וכתב בקצוה"ח סי' שפב סק"ב, שהמציצה אינה אלא לרפואה. אמנם יש שכתבו, שטעם המציצה איננו רק מטעם סכנה, אלא שהיא מעיקר מצות מילה, או מטעמים שלא נתבררו לנו, ולכן לא שייך לדון כאן מדין נשתנו הטבעים — ראה שו"ת בנין ציון סי' כג; שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' רמד; סי' יפה דעת, קונט' זכרון מרדכי; שו"ת באר משה ח"ו סי' קס אות ז. ויש להעיר, שהר"ן בחידושו לז' שבת קלב הסתפק בכך. וראה מאמרו של ד"ר י. לוי, נועם, ט, עמ' רפה. וראה בע' מילה, הע' 280 ואילך. [92] שו"ת מהר"ם שיק חאו"ח סי' קנב, וחיו"ד סי' רמד; שו"ת בנין ציון סי' כג-כד; שו"ת מהר"י אסאד חיו"ד סי' רנח; שו"ת אבני נזר חיו"ד סי' שלח; שו"ת דעת כהן סי' קמ-קמב; שו"ת דברי מלכיאל ח"ד סי' פז; שו"ת קונט' המציצה;

[86] תוס' יבמות עה א ד"ה שאין; מאירי יבמות שם; יש"ש יבמות פ"ח סי' ח; שו"ת חת"ס חאבהע"ז ח"א סי' יז. וראה ע' סריס, הע' 329 ואילך. [87] שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ב סי' ג. ורמז לדבר הוא מה שמכונה הלכה זו בשם "הלכות רופאין" — ספרי תצא פס' רמז, יראים השלם, סי' רח, כי הדבר מסור לרופאים להגדיר המצב. וראה בפחד יצחק, ע' פצוע דכא, שהעיד על מי שניטלה ביצתו ע"י הרופאים והוליד. וראה ברמב"ם פיהמ"ש יבמות ח ב, ובסהמ"צ ל"ת ש"ס, שמכה שתארע באיברי הזרע, ממה שיחייב מדע הטבע שאינו מזריע מחמת כך, הרי הוא פסול. וראה באריכות בשו"ת חת"ס חאבהע"ז ח"א סי' יז; הרב נ.א. רבינוביץ, תחומין, ח, תשמ"ז, עמ' 435 ואילך, אות י. וראה עוד בע' סריס, הע' 359 ואילך. [88] ירושלמי יבמות ח ב. [89] יש"ש יבמות פ"ח סי' ח. [90] העמק שאלה, שאילתא קנב סק"ח. וכן כתב בשו"ת אגרות משה חאבהע"ז

אין סומכים על הרופאים בעניין זה, כי הוא ספק סכנה, ואין הולכים בו אחר הרוב⁹³.

בענייני האנטומיה של איברי בני

אדם ובעלי חיים

מבנה איבר המין של הזכר — חז"ל

והראשונים תיארו שני נקבים באיבר המין של הגבר, אחד מוציא שתן ואחד מוציא שכבת זרע, ואין בין זה לזה אלא כקליפת השום⁹⁹. יש מי שכתב, שבדבר זה נשתנו הטבעים, ואצלנו אין בגיד אלא שביל אחד, והזרע נכנס בגיד בראשו שסמוך לגוף¹⁰⁰. ויש מי שחולק על כך, וסבור שכוונת הגמרא למוצא משותף פנימי, המצוי לפני הגיד, ולא מקום חיצוני, ובכך לא נשתנו הטבעים¹⁰¹.

מבנה הריאה בבהמות — חז"ל תיארו

אונה נוספת בריאה הימנית, שמצויה רק בחיות הבר, ונקראת עינוניתא דוורדא¹⁰². אכן, כיום מוצאים אונות זו בכל הבהמות, ובזה נשתנה העת מכמו שהיה בדורות ראשונים¹⁰³.

יום שלישי לאחר המילה — לפי חז"ל והפוסקים, מרחיצים את התינוק ביום השלישי למילתו, ואפילו בשבת, משום סכנה⁹⁴. אכן, יש שפסקו, שבזמננו נשתנו הטבעים, ואין עוד סכנה באי-רחיצת התינוק ביום השלישי למילתו⁹⁵; ויש שכתבו, שאמנם נוהגים עדיין לרחוץ התינוק ביום השלישי למילתו, אך כיום אין הוא מסוכן כל כך כמו בימי הגמרא⁹⁶.

בעניין התינוק הירוק, שקבעו חז"ל שיש סכנה למולו, אין משגיחים לדברי הרופאים, שקבעו שאין בזה סכנה⁹⁷. וכן קבעו הפוסקים, שאין סומכים על הרופאים כשאומרים שיש למולו, במקרים שלפי הפוסקים יש סכנה באותו מצב⁹⁸.

סי' קמ; שו"ת אמרי נועם סי' ב; שו"ת היכל יצחק חאבהע"ז ח"א סי' ח סוסק"ד. וראה באריכות במאמרו של מ. הלפרין, ספר רפאל, תש"ס, עמ' קסא ואילך. וראה עוד בע' מילה, הע' 400 ואילך. [97] שו"ת מנחת יצחק ח"ח סי' פח. [98] ראה זוכר הברית סי' י; אות שלום סי' רסג. וראה עוד בע' מילה, הע' 605 ואילך. [99] בכורות מד ב; יבמות עה ב. וראה רמב"ם איסורי ביאה טז ו, ח; טוש"ע אבהע"ז סי' ה סע' ו, ט. [100] חזו"א אבהע"ז סי' יב סק"ז. וראה גם בס' פאר הדור ח"ד עמ' קמב. [101] שו"ת חשב האפוד ח"ב סי' ח. וראה בעניין זה בשו"ת ציץ אליעזר ח"י סי' כה פכ"ד; שו"ת חלקת יעקב ח"ב סי' כב; נשמת אברהם חאבהע"ז סי' ה אות ג; מ. הלפרין, עמק הלכה, ב, תשמ"ט, עמ' 176 ואילך. וראה עוד בע' סריס, הע' 108 ואילך. [102] חולין מז א. [103] תוס' חולין מז א ד"ה כל הני; תוס' ע"ז כד ב ד"ה פרה; הרא"ש

ביאורו"ל או"ח ריש סי' של; ערוה"ש יו"ד רסד יט; שו"ת מנחת יצחק ח"ה סי' כד; שו"ת הר צבי חיו"ד סי' ריד; שו"ת שבט הלוי ח"ב סי' קל-קלא. ומה שכתב בתפארת ישראל, שבת יט ב, בועז סק"א, שלא שייך כאן שינוי הטבע, כי יש תועלת רפואית במציצה גם לדעת הרופאים כיום, ע"י מניעת נפיחות ובצקת של הגיד (וכן כתב בשו"ת יד אלעזר, סי' נה), יש להעיר, שאין לדברים אלו הצדקה רפואית. [93] שו"ת מהר"ם שיק, חיו"ד סי' רמד; שו"ת דעת כהן סי' קמ. [94] שבת קלד ב; רמב"ם מילה ב ח, ושבת ב יד; טור או"ח שלא. [95] ב"י או"ח סי' שלא; שו"ע או"ח שלא ט. וראה בבאר הגולה שם; מ"ב שם סקל"א; תפא"י שבת יט בועז סק"א; שו"ת דעת כהן סוסי' קמ; שו"ת כנסת יחזקאל חאו"ח סי' טז. [96] רמ"א שם; מ"ב שם סקל"ב. וראה עוד בשו"ת שואל ומשיב מהדו"ת ח"א סי' פט, וח"ד סי' נח; שו"ת בנין ציון סי' כד; שו"ת דעת כהן

האליה של הכבש — על פי התורה יש לכבש זנב הנקרא אליה, שאותו מקריבים על המזבח¹⁰⁴. כיום קיימים מינים שונים של כבשים שאין להם כלל זנב (אליה), ובעיקר מדובר בגזע המרינו שמוצאו מספרד והוא מהווה כחמישית מכלל הכבשים בעולם. יש מי שכתבו, שהשתנו הטבעים בזה, והכבשים הללו כשרים לאכילה, וצמרם כשר לטווית ציצית ולמצות ראשית הגז, אלא שספק אם הוא כשר להקרבה על המזבח¹⁰⁵.

בעניין הרפואות שבחז"ל

רפואות שבחז"ל — כתבו הגאונים והראשונים, שאין להשתמש ברפואות

שתיארו חז"ל בש"ס¹⁰⁶. יש שנימקו זאת בכך שהשתנו הטבעים, והרפואות שבש"ס אינן טובות בזמן הזה¹⁰⁷; יש שכתבו, שאסור להשתמש ברפואות המוזכרות בתלמוד, ואף יש חרם קדמונים על כך, כדי שלא להרהר אחרי חז"ל, ולא להוציא לעז על חז"ל¹⁰⁸; יש שכתבו, שאין אנו מבינים את שמות העשבים המוזכרים בחז"ל, ואין אדם יכול לעמוד על עיקריהם¹⁰⁹; ויש מי שכתב, שחז"ל לא היו רופאים, ואין אלו דברי מצווה, ולפיכך אין לסמוך על דבריהם¹¹⁰.

הקזת דם היתה נפוצה ונצרכת בימי חז"ל¹¹¹. יש מי שכתב, שהראשונים הוכרחו להקזה, והאחרונים הקזה סכנה

חולין פ"ג סי' טז; מאירי חולין מז א ד"ה לא היתה; חידושי הרשב"א ע"ז כד ב. וראה בע' ראות, הע' 24 ואילך. [104] ויקרא ג ט. [105] שו"ת אגרות משה חאו"ח ח"ד סי' קכג; שו"ת שבט הלוי ח"ח סי' רלו. וראה שם שמביא דיוק מהמלבי"ם, שבתורה לעתים מכונה בעל חיים זה בשם כבש ולעתים בשם כשב. לדעתו כבש הוא על שם כיבוס, היינו הוא נקרא כך על שם צמרו, וכשב הוא מלשון שמנת עבית כשית, היינו שומן וחוזק, והוא נקרא כך על שם האליה השמנה. כאשר מדייקים בתורה מוצאים שרק במקום שמדובר על הקרת האליה הוא מכונה כשב. לכאורה מכאן שכבר מהתורה היה ידוע על שני סוגי כבשים — כאלו שיש להם אליה, וכאלה שאין להם אליה. [106] ראה אוצר הגאונים, גיטין עמ' עח. [107] תוס' מו"ק יא א ד"ה כוורא; שו"ת הרשב"א ח"א סי' תיג; יש"ש חולין פ"ח סי' יב; שו"ת בשמים ראש סי' רנט; שו"ת חות יאיר סי' רלד; ספר ברית עולם להחיד"א על ס' חסידים סי' תעז, שכתב שעתה אין מועילות רפואות שבש"ס, וכמו לענין זוגות שהיה סכנה בדבר, ושוב ליכא קפידא; פלפולא חריפתא ע"ז פ"א סי' י אות ה, בדעת הרמב"ם; חזו"א יו"ד סי' ה אות ג; שו"ת אגרות משה

חאבהע"ז ח"ב סי' ג ענף ב; שם, חחו"מ ח"ב סי' עג אות ד; שם, חיו"ד ח"ג סי' לו. [108] סי' הקובץ על הל' דעות ד ח, ובשו"ת שם אריה חיו"ד סי' כז, בהסבר שיטת הרמב"ם שהשמיט כל הרפואות האמורות בש"ס, וראה בכס"מ שם הי"ח; המהרי"ל בחלק ליקוטים שבסוף הספר, והובאו דבריו בהגהות רעק"א ליו"ד שלו א. וראה על דבריו בשו"ת אור לי בסוף שו"ת סי' עז, ובשד"ח מע' הרי"ש כלל נד; יש"ש חולין פ"ח סי' יב. בענין "חרם הקדמונים" שמוזכר בדברי היש"ש והמהרי"ל, משער הרב י. שציפנסקי, הדרום, תשרי תשכ"ו, שזהו אחד מחרמי רבנו גרשום מאור הגולה, שכן דרך הפוסקים הראשונים לקרוא לחרמי רגמ"ה בשם "חרם קדמונים". [109] המהרי"ל, שם; שו"ת חות יאיר סי' רלד. [110] רב שרירא גאון, הובאו דבריו באוצר הגאונים גיטין סח ב, ובתשובות הגאונים סי' שעז. וראה עוד בס' אשל אברהם (ניימרק) ח"א תש"ח פירות גינוסר סי' כב, ומהדו"ב תשיז, פירות גינוסר סי' סד. וראה במהרש"א ח"א גיטין סח סע"ב, בטעם הדבר שנכללו עניני רפואות בתלמוד. וראה עוד בע' רפואה, הע' 145 ואילך. [111] ראה ע' דם, חלק ד.

להם, כי נשתנו הגופים החיים¹¹².

עקירת שיניים — לפי חז"ל מומלץ שלא לעקור שיניים, אפילו במצב של מחלה¹¹³. ויש מי שכתב, שבזה נשתנו הטבעים, ואין נזהרים בזה, ושומעים לרופאים לפי הצורך¹¹⁴.

בענייני סגולות, שדים, רוח רעה וחלומות

קיום שדים ורוחות — יש מי שכתב, שכל עניין השדים אינו אלא דברי הבאי¹¹⁵; ויש מי שכתב, שאין אנו מבינים מה שקבעו חז"ל בעניינים הסגוליים, והם דברים למעלה מן הטבע,

ומקובלים על פי החכמה האמיתית¹¹⁶. יש מהגאונים שכתבו, שעכשיו אין המזיקים מרובים כבזמן הגמרא¹¹⁷, ומהראשונים והאחרונים יש הסבורים, שבזמננו אין עוד שדים, רוחות רעות, כשפים ועניינים סגוליים שונים, אשר תוארו באריכות בחז"ל, ואשר היוו יסוד להלכות שונות¹¹⁸. יש מי שכתב, שבכל העניינים הסגוליים לא אומרים חמירא סכנתא, ולכן לפחות יש לסמוך על קולות שונות שהזכירו הפוסקים בעניינים סגוליים שונים¹¹⁹. ובעיקר יש לציין, שהרמב"ם השמיט מהלכה כל מה שנוגע לרוח רעה, שדים ומזיקים, עין הרע, כשפים וכיו"ב, בין אם השמיט לחלוטין מהלכה¹²⁰, או שפסק להלכה אך נתן טעם אחר¹²¹. והטעם:

לחוש לשדים, והוא על פי הגמ' פסחים קיב ב, שאביי גירש כל המזיקים הללו — ס' שמירת הגוף והנפש, ח"א, מבוא פ"ח. וראה במכתב לחזקיהו בשד"ח או"ח ריש סי' א, שמה שאין מצוי רוח רעה בזמננו הוא משום שנשתנו הטבעים. וראה עוד באריכות בקול יהודה על הכוזרי, מאמר ד, אות כד. ובדין אכילה ושתיה של זוגות — פסחים קלט ב, שאסרו משום סכנה על ידי מזיקים וכשפים, בזמנינו אין מקפידים וכו', כי לא שכיחים מזיקים — ראה ערוך ע' שב, בשם רב האי גאון; תוס' חולין קז ב ד"ה התם; שו"ת יביע אומר ח"א חיר"ד סי' ט אות ב, וח"ג חאו"ח סי' ב אות ד, וח"ד סי' א אות ד, וח"ה סוסי' א, וח"ט חאו"ח סי' ד. [119] הליכות שלמה ח"א פ"ב הע' 103. [120] כגון הדין ביבמות קכב א — ומשיאין על פי בת קול; שבת קט ב — בעניין נטילת ידיים שחרית; מגילה ג א — האיסור ליתן שלום בלילה; שבת קנא ב — האיסור לישון יחידי בבית בלילה; פסחים קי א — איסור זוגות. [121] כגון סנהדרין ו ב — מתרה מפני עצמו (הל' סנהדרין יב ב); ברכות ג א — תפילה בחורבה (הל' תפילה ה ו); הל' רוצח יב ו); פסחים קיב א — בעניין תבשיל תחת

[112] חזו"א יו"ד סי' ה אות ג. [113] פסחים קיג א. [114] שערי הלכה ומנהג, ח"ג סי' קלא. ויש לציין שדין זה לא הובא כלל ברמב"ם ובטוש"ע. [115] מאירי סנהדרין צו א. וראה בשו"ת הרדב"ז ח"ג סוסי' תו. [116] שו"ת חות יאיר, סי' רלג; ערוה"ש או"ח רמ"ח יח. וראה בשו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, סי' רפו. וראה על מהות המזיקים הללו בכלל בס' נשמת חיים מאמר שלישי פ"ב ופ"ג באריכות. [117] רב האי גאון, הובא בערוך ע' אספרגוס. [118] תוס' יומא עז ב ד"ה משום. וראה בהסבר התוס' בשו"ת חת"ס חיר"ד סי' קא, ובס' תפארת צבי, הל' בשר בחלב סי' צא; יש"ש חולין פ"ח סי' יב, שכל הרוחות לא שכיחים האידנא; רמ"א או"ח שכח לה, שאין סכנה ברוח רעה (אך ראה באורחות חיים, שם סקכ"ד, מה שהקשה על הרמ"א. ואולי כוונת הרמ"א שדוקא באותו עניין אין סכנה ברוח רעה); מג"א סי' ג סק"ט וסקי"א; בכור שור, שבת פב א, שכתב שכל הדברים הסגוליים המבוארים בש"ס נשתנו בדורות אלו, ואין עתה כל כך למיחש בעי; שו"ת יהודה יעלה חאו"ח סוסי' ט, שכתב שהאמוראים האחרונים החרימו שלא יראו המזיקין בין הבריות, ואין

שלדעתו נשתנו הטבעים בעינים אלו¹²², או שכלל לא האמין בשדים ורוחות לכתחילה¹²³. לעומתם, יש מהפוסקים הסבורים שלא נשתנו הטבעים בזה, ועדיין מצויים שדים, רוחות רעות וכיו"ב¹²⁴, או שעל כל פנים יש לחשוש לכל אותן הסכנות שמנו חז"ל¹²⁵.

הטבעים¹²⁷.

בעניין פתרון חלומות — יש שכתבו, שבזמננו אין בקיאים בפתרון חלומות, וכן שנשתנו פתרוני החלומות מזמן חכמי הגמרא לזמננו, כמו שנשתנו הרפואות שבזמניהם¹²⁸.

בענייני שבת

מצבי סכנה על פי חז"ל — באופן כללי דנו הפוסקים במצבים שחז"ל איבתו כמסוכנים, ועקב כך התירו לחלל עליהם

דברים שקשים לשכחה — חז"ל והפוסקים אסרו דברים הרבה משום שקשים לשכחה¹²⁶, ויש מי שכתב, שהטעם שמקילים ואין מקפידים בדברים אלו בזמננו הוא משום שנשתנו

וראה בפר"ח יו"ד סי' קטז סק"ט; כנסת הגדולה יו"ד קטז הגב"י אות כז ואילך; שו"ע הרב הל' שמירת גוף ונפש; מנורת המאור נר ו, שאספו כל מאמרי חז"ל הנוגעים לסכנה. וראה בשו"ת נובי"ת חאבהע"ז סוסי' עט; שו"ת שם אריה חיו"ד סי' כז; ס' אומר השכחה להגר"י פיק בסוף הספר אות צא, שתמחו מדוע השמיטו הרמב"ם והשו"ע ויתר הפוסקים את ענייני הסכנה המוזכרים בש"ס. וראה עוד בס' שמירת הגוף והנפש, ח"א, מבוא, פ"ח. [126] כגון המבואר בהוריות יג ב. וראה עוד בפמ"ג או"ח סי' ב א"א סק"א, ובס' שמירת הגוף והנפש, מבוא, פ"ח. [127] שו"ת משנה הלכות ח"ג סי' סא. אך ראה בשו"ת מנחת יצחק ח"ט סי' ח סק"ז, שיש לחוש לכל דבר שאמרו, שהוא קשה לשכחה. וראה עוד בס' שמירת הגוף והנפש, שם. וראה בס' מעדני שלמה ח"א עמ' קמז, שהגרש"ז אויערבאך סבר שאין כלל ברור באיזה דברים צריכים להיזהר כיום ובאיזה אין צריך להיזהר. ובס' הליכות שלמה ח"א פ"ב הע' 103 כתבו בשם הגרש"ז אויערבאך שכל אלו הדברים אין בהם איסור מן הדין אלא משום זהירות, הלכך יש לסמוך על הקולות המוזכרים בספרים. וראה גם בשו"ת שבט הלוי ח"ג סי' קסט וח"ו סי' קיא. וראה בשו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ג סי' כ שראוי להחמיר בדברים המפורשים בש"ס, אבל אם הדברים שונים ממה שהיה בזמן התלמוד, אין להקפיד. [128] רב

המיטה (הל' רוצח יב ה). [122] לח"מ שביתת העשור ג ב; תבואות שור סי' ו סק"ד; מלבי"ם ארצות החיים, ארץ יהודה, הל' גטילת ידים, סי' ד סק"ד; הגה' ציון וירושלים לירושלמי מו"ק ג ה; נמוקי הגרי"ב הל' רוצח פי"ב; תפארת צבי, הל' בב"ח סי' צא; שו"ת שואל ומשיב תנינא ח"ד סי' פז; שו"ת שם אריה חיו"ד סי' כז; שו"ת גליא מסכת חאבהע"ז סי' יא; נפש חיה סי' ג סי"ז. ובשו"ת חת"ס חיו"ד סי' ק ד"ה איברא כתב, שהרמב"ם סמך עצמו בחיבורו על ידיעותיו בטבעיות ורפואיות, ולכן כאשר ניסה בחכמתו ומצא שנשתנו הטבעים, השמיט מחיבורו, ונאמן עלינו הרמב"ם גדול הרופאים. וראה באריכות בשו"ת יביע אומר ח"א חיו"ד סי' ט-י, בדעת הרמב"ם והחולקים עליו בנידון. וראה עוד בעניין רוחות, בדברי החיד"א בס' ברית עולם על ס' חסידים סי' תעז; יש"ש חולין פ"ח סי' יב. [123] ראה ס' השתנות הטבעים בהלכה, פי"ז; ד. מלאך, תחומין, יח, תשנ"ח, עמ' 371 ואילך. [124] רש"י יומא עז ב ד"ה מדיחה, וראה לח"מ שביתת העשור ג ב; הראב"ד רוצח יב ה; שו"ע אבהע"ז יז י; הגר"א במעשה רב אות צה, ובפאת השולחן סי' ב סקל"ב; תפארת צבי, הל' בב"ח סי' צא; המהר"ץ חיות, מבוא התלמוד פל"א, בכל כתבי מהר"ץ חיות ח"א עמ' שמא. וראה עוד בע' רפואה, הע' 262 ואילך. [125] יש"ש חולין פ"ח סי' יב; שו"ת שלמת חיים ח"ד סי' ד אות ח.

הטבעים בזה, וכיום אין סכנה באי-החזרת השבר¹³⁶; ויש מי שכתב, שבכל סכנת איבר הדין הוא כך, כי כנראה נשתנו הטבעים בזה¹³⁷.

תחת מפולת — אדם שנמצא תחת מפולת ואיננו נושם, נחשב על ידי חז"ל כמת, ואסור לחלל עליו השבת¹³⁸. אכן, מרבני דורנו כתבו, שבזמננו חייבים לטפל בו, שכן באמצעות שיטות ההחייאה המשוכללות ניתן כיום להצילו¹³⁹.

בענייני טריפות

הגדרת טריפה בבהמה — לפי הגדרת התלמוד¹⁴⁰, קביעת טריפות בבהמה תלויה בכך, שלא תחיה הבהמה עם פגיעה זו י"ב חודש. וכבר נשאלו הראשונים, מה דינה של בהמה שיש לה מהטריפות שמנו חז"ל, ובכל זאת חיה יותר מי"ב חודש. והשיבו באריכות, שאין לשמוע למי שמיקל בכך, ושאסור להוציא לעז על חכמים בזה,

את השבת, וכיום סבורים שאין סכנה במצב זה, האם אומרים שנשתנו הטבעים ואין מחללים שבת. יש שכתבו, שבמצב כזה אין שומעים לרופאים האומרים להיפך מדברי חז"ל, כי טועים הם¹²⁹, ושקר הם אומרים¹³⁰, ואנו אומרים שאין הם בקיאים בכך¹³¹, ואין אנו אומרים בזה שנשתנה הטבע לעניין חולאים המוזכרים בגמרא שהם סכנה¹³². ואם משמע מחז"ל, שאין במצב מסויים משום סכנה, ולפי דעת הרופאים יש בדבר זה סכנה, סומכים על הרופאים, ואפילו על רופא גוי, לחלל השבת, שעניינו רואות השתנות הזמנים בכל הדברים האלה¹³³. ויש מי שכתב, שאם רק רופא אחד אומר שאין סכנה נגד מה שחז"ל קבעו לא סומכים עליו, אבל אם הוא דבר מוסכם אצל כל הרופאים שאין סכנה, אז סומכים על הרופאים¹³⁴.

החזרת שבר — לפי חז"ל והפוסקים, מותר להחזיר את השבר בשבת מדין סכנה¹³⁵. יש מהפוסקים הסבורים, שנשתנו

יט ב בבוטעו אות א כתב, שיש מקום אפילו להקל כדעת הרופאים במקום סכנה, שהם בקיאים יותר. [133] שו"ת בשמים ראש סי' רנט. [134] הגר"ש אלישיב, הובאו דבריו בס' שמירת הגוף והנפש שם. וראה עוד בע' שבת, הע' 281 ואילך. [135] שבת קמז א; טוש"ע או"ח שכתב מו. [136] הרמב"ם השמיט דין זה, והסביר הערוה"ש או"ח שכתב לח-מ, שטעם הדבר שלדעת הרמב"ם כרופא, תלוי הדבר באמירת הרופאים, ולכן אין לכלול בזה כללים. וראה עוד מאמרו של ע. טל-אור, חוב' אסיא, מב-מג, ניסן תשמ"ז עמ' 52-61. [137] שו"ת ציץ אליעזר ח"ח סי' טו פ"י סק"ז. [138] יומא פה א; רמב"ם שבת ב יט; טוש"ע או"ח שכט ד. [139] הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בנשמת אברהם חאו"ח סי' שכט אות ה; לזית חן סוסי' צג. [140] משנה חולין ג א, וגמ' חולין נו ב.

שו"ע, או"ח רפח ז; מלבושי יו"ט או"ח רפח ה. וראה ע' חלום. [129] ב"ח או"ח סי' שכח ד"ה החושש. [130] פמ"ג א"א ומשב"ז או"ח שכח סק"ב. [131] מ"ב סי' שכח סק"ח. וראה עוד בשו"ת ציץ אליעזר ח"ח סי' טו פ"י סק"ז. [132] מנחת שבת סי' צב סקל"ב. אך ראה בס' נשמת אברהם חאו"ח סי' שכח סוסק"כ, שכיום אין מקפידים כ"כ לחלל שבת על מחלות ופציעות שקבעו חז"ל לסכנה, אולי מפני חוסר בקיאותנו לזהות בוודאות את המחלות המוזכרות בש"ס. אך עדיין צ"ע על דברים פשוטים, כמו מכה על גב היד או הרגל, שאין לכאורה מקום לטעות, וראה מה שכתב שם בזה, ועדיין צ"ע שלפחות מדין ספק פקוח נפש יהא צריך לחלל השבת. וראה בס' שמירת הגוף והנפש, ח"א, מבוא סופ"ו, שהקשה מדברי המג"א בסי' קעג, שקבע השתנות הטבעים אף בדבר של סכנה, ואף בתפא"י שבת

לך אלא מה שמנו חכמים¹⁴³. אכן, יש להעיר על רשימה לא מבוטלת של תוספות בטריפות שהוסיפו הפוסקים, אף על פי שאין להם מקור ישיר בתלמוד¹⁴⁴, ולא ברור על סמך מה נוספו הטריפות הללו.

יש מן הראשונים הסוברים, שדברי חז"ל נאמרו על הרוב, אבל גם הם ידעו, שייתכן שמיעוט הבהמות יחיו למרות נוכחות הטריפות שהגדירו חז"ל¹⁴⁵, ולכן

מו ס"ק לג — בענין היפוך איברי הבטן; שו"ע יו"ד מו ו — בענין סירכות ובעות במעיים; שו"ע יו"ד מא ג, וברמ"א שם — בענין יבש ונמוק הכבד; דרכ"ת סי' מא ס"ק לג — בענין בועות בכבד, וראה בשו"ת אגרות משה חיו"ד ח"א סי' יח; דרכ"ת סי' מא ס"ק לה, לח — בענין נשתנה צבע הכבד; שו"ע יו"ד מא י — בענין שני כבדים, וראה בשו"ת נובי"ק חיו"ד סוסי' ה; שו"ע יו"ד סי' מא סע' ח-ט — בענין טריפות בטרפש, וראה בדרכ"ת סי' מא ס"ק נח; שו"ת הרשב"א ח"א סי' ג, קח, תכט וח"ז סי' קסג, ראבי"ה חולין סי' אלף ופט אות ח — מחלוקת בענין חסר כיס מרה או ב' מרות, וראה עוד שו"ת רדב"ז ח"א סי' קמה, שו"ע יו"ד מב ב-ז, שו"ת שו"מ מהדו"ק ח"ב סי' צד, שו"ת הר צבי חיו"ד סי' ל, שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"א סי' י; כרתי ופלתי סי' מד ס"ק ח, שפ"ד שם ס"ק טו, תבו"ש סי' מג סק"ה — בענין הקטנת הטחול; שו"ע יו"ד מג ה ברמ"א — בענין מספר טחולים. וראה ברמב"ם שחיטה ו כ, שאמנם מכשיר; רמ"א יו"ד מג ב — נימוק, לקה ונרקב הטחול; דרכ"ת מג ס"ק כג — בועה בטחול; שו"ת הרדב"ז ב' אלפים רסה, דרכ"ת סי' לא סקכ"ב — בענין מים במוח; שו"ע יו"ד לא ג — בענין תולעים במוח. בוודאי ניתן ליישב חלק מהדוגמאות הללו או כולם, אך כעת לא מצאתי להם תשובה. [145] רמב"ן חולין עו א; מאירי חולין מב א; הרא"ה בבדק הבית בית שני שער ג; יש"ש חולין פ"ג סי' פ. וראה ברמ"א יו"ד נו סוסע' יח, ובש"ך יו"ד נו סקמ"ח. ומסיק הש"ך שם, שבמקום שיש מחלוקת בין הפוסקים בעניני טריפה, ורואים אנו

וייבטל המעיד נגד חז"ל ואלף כיוצא בו, ואל תיבטל נקודה אחת ממה שהסכימו בו חכמי ישראל¹⁴¹, ושאין לנו לדון בדיני תורתנו ומצוותיה על פי חכמי הטבע והרפואה, ואנחנו על חכמינו ז"ל נסמוך, ואפילו יאמרו לנו על ימין שהוא שמאל¹⁴², ואין להוסיף ואין לגרוע על הטריפות שמנו חז"ל, ואפילו אם נראה על פי דרכי הרפואה בימינו שאפשר שתחיה או תמות להיפך ממה שקבעו חז"ל, אין

[141] שו"ת הרשב"א ח"א סי' צח. [142] שו"ת הריב"ש סי' תמוז. [143] רמב"ם שחיטה י יב-יג. ומה שלכאורה הוסיף הרמב"ם עצמו טריפת ניטל לחי עליון (הל' שחיטה ח כג), כבר תמזהו עליו חכמי לונגיל, והשיב להם הרמב"ם — ראה בשו"ת הרמב"ם מהר"ו בלאו סי' שטו, וראה בכס"מ, מ"מ ולח"מ על הרמב"ם שם; ומה שלכאורה הוסיף הרמב"ם טריפת צומת הגידין שבעוף — שם ח יד, ראה השגות הראב"ד שם, ודברי המגדל עוז והרדב"ז שם, וראה בשו"ת הריב"ש סי' תמוז. וראה בחזו"א יו"ד סי' ה אות ג, ובשו"ת אגרות משה חאבה"ע ח"ב סי' ג ענף ב, חח"מ ח"ב סי' עג סע' ד, וחיו"ד ח"ג סי' לו, מה שתמזהו על דברי הרמב"ם הללו. וראה בהעמק דבר לנצי"ב שמות כב ל. וראה עוד בשו"ת בשמים ראש סי' רנט, שענייני טריפות לא ישתנו למרות שינוי הטבעים. וראה עוד בשו"ת תשובה מאהבה ח"ג סוסי' שכה; תבואות שור סי' ל סק"ח; מאמרו של הרב נ. א. רבינוביץ, תחומין, ח, תשמ"ז, אות ח. וראה ע' טרפה, הע' 31. [144] להלן דוגמאות של תוספות בטריפות: שו"ת חת"ס חיו"ד סי' מג, ודרכ"ת יו"ד סי' מ סקט"ז — בענין עצם בלב; דרכ"ת סי' מ סק"ח — בענין שני לבבות בעוף; דע"ת סי' מ סק"ג — בענין טרפש הרבוק ללב; דרכ"ת סי' מ סק"ז — בענין חסר כיס הלב; דרכ"ת סי' לו ס"ק שלב — בענין בשר שהרופא גוררו בריאה; ט"ז יו"ד סי' לט ס"ק כג, ובנושאי הכלים שם, וכן בשו"ת ישועות מלכו חיו"ד סי' ה, ושו"ת מהרש"ם ח"א סי' מו — בענין עצם בריאה; פחד יצחק, ע' וושטיו שניים — בענין שני וושטים; דרכ"ת סי'

המצוות¹⁴⁸. כיום קיימים בתי ספר לחרשים, המלמדים אותם, ומאפשרים להם לתפקד מבחינה שכלית בצורה תקינה. יש מי שכתבו, שבכל זאת לא נשתנה דינם, שאין לומר כלל שחז"ל טעו בדין חרש, בשביל שלא ידעו שאפשר ללמדו לדבר¹⁴⁹. לעומתם כתבו פוסקים רבים, שאמנם נשתנו העתים, ולכן אין להחשיב חרש, שלמד בצורה מיוחדת, כמי שאין לו דעת¹⁵⁰.

חלב כמשקה משכר — לפי התלמוד במקומות רבים¹⁵¹, נחשב החלב למשקה משכר, ולכן נפסק להלכה, שהנכנס למקדש והעובד בו, והוא שיכור מן החלב, הרי זה לוקה, וכן אסור להורות אחרי שתיית חלב, כדין הוראה בשכרות¹⁵². אכן, כיום ברור שאין חלב משכר, ועל כן יש מי שכתב, שנשתנה הטבע בזה, וכיום אין

לא שייך לומר שנשתנו הטבעים בזה. ומפוסקי דורנו יש שהסבירו, שדין מיוחד הוא בטריפות, שלמרות שיתכן שינוי הגופים, והתגלות סמי מרפא, ושינוי אקלימים וכיו"ב, מכל מקום כך נגזר מהלכה למשה מסיני, שכל מה שהיה נכון לקבוע כטריפה בזמן מתן תורה, או בזמן התנאים והאמוראים, ישאר לעולמים, על אף שינוי הטבעים¹⁴⁶.

בדין טריפת אדם, משמע ברור שהדבר תלוי בקביעת הרופאים שבכל דור ודור, והגדרתו משתנית בהתאם לזמן ולמקום¹⁴⁷.

עניינים שונים

חרש — לפי חז"ל נמנה החרש בין אלו שאין להם דעת, ופטור מכל

הערה

צה; שו"ת מהרש"ם ח"ב סי' קמ; שו"ת שבט סופר חאבהע"ז סי' כא; שו"ת נחלת בנימין סי' לא; שו"ת נחלת צבי ח"א סי' סא; שו"ת זכר שמחה סי' ט; שו"ת משפטי עוזיאל ח"ב סי' פט; שו"ת מנחת יצחק ח"א סי' קלב; שו"ת מהר"י שטייף סי' רלט; הגר"מ פיינשטיין בסוס' הלכות נידה אות כה; אוצה"פ סי' לד; נשמת אברהם או"ח סי' נה סק"ב, ובהערות הרב וולדינברג בסוף הספר; שם יו"ד קצו ה; שם אבהע"ז לד סוסע' לד; הרב י. ויינברג, שנה בשנה, תשכ"ה, עמ' 125; אנציקלופדיה תלמודית, כרך יז, עמ' תצח. וראה בע' חרש, הע' 51. [151] יומא עו א; סנהדרין ע ב; נזיר ד א; שבועות כג א; בכורות מה ב; כריתות יג ב. [152] רמב"ם ביאת מקדש א ב-ג. וראה בס' המקרא והמסורה לר"ר מרגליות, שבלשון התורה "חלב" הוא יין לבן, וייתכן שזה גם מה שהשקתה יעל את סיסרא (שופטים ד יח), אך בלשון חז"ל והפוסקים בוודאי

שהבהמה חיה י"ב חודש — כשרה. וראה עוד בע' טרפה, הע' 152 ואילך. [146] חזו"א יו"ד סי' ה אות ג; שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ב סי' ג ענף ב, חח"מ ח"ב סי' עג סע' ד, וחיו"ד ח"ג סי' לו. וראה עוד בשו"ת ציץ אליעזר חט"ז סי' לב סק"א; עמק הלכה-אסיא, א, תשמ"ז, עמ' 38 הע' 32. [147] ראה רמב"ם רוצח ב ח; שם ד ג,ה. וראה בשו"ת יהודה יעלה סי' קצג, ועמק הלכה הנ"ל עמ' 46-49. וראה עוד בע' טרפה, חלק ב. [148] ראה ע' חרש הע' 52 ואילך. [149] שו"ת דברי מלכיאל, ח"ו סי' לה; שו"ת ר' אליהו גוטמאכר חאו"ח סי' יד. [150] שו"ת מנחת שלמה סוסי' לד, ומאמרו של הגרש"ז אויערבאך, מוריה, אלול תשמ"ב עמ' סה ואילך; יחזה דעת ח"ב סי' ו. וראה עוד בדין חרש בזמננו בשו"ת דברי חיים חאבהע"ז ח"ב סי' עב-עג; שו"ת מהר"ם שיק חאבהע"ז סי' עט; שו"ת לבושי מרדכי ח"ב סי' מה; שו"ת בית שלמה חאו"ח סי'

לחלב דין של משקה משכר¹⁵³.

עניינים אחרים, שלא ברפואה

תענית בזמן דבר — לפי חז"ל והפוסקים, מתענים על הדבר¹⁵⁴. אכן האחרונים פסקו, שכיום אין מתענים כלל בשעת הדבר, ואין מתאבלים בשעת הדבר, כי המצב יחמיר בתנאים כאלו¹⁵⁵.

גיל הזקן לשחיטה — יש מי שכתב, שזקן מגיל שמונים שנה לא יכול לשחוט עוד¹⁵⁶. והעירו עליו, שבדורות הללו שנחלשו הכוחות, יש למנוע זקן בן שבעים מלשחוט¹⁵⁷. וקצת תימה לומר שבתקופה כה קצרה שבין האחרונים חל שינוי כזה בטבע האדם. ויותר נראה כפי שקבעו רוב הפוסקים, שהכל לפי מה שהוא האדם וכוחו¹⁵⁸.

מידות ושיעורים — רבים מהפוסקים הוכיחו, שנשתנה הטבע בזמננו בעניין גודל המידות, שעל פיהם נקבעו השיעורים השונים, וסבורים שהביצים נתקטנו בימינו לעומת ימי חז"ל¹⁵⁹. יש מי שכתב, שידעו מעולם שהדורות משתנים והולכים, ולכן קבעו שישערו באגודל של כל דור ודור¹⁶⁰. אכן, מצינו מחלוקת בין האחרונים אם קיימת הקבלה בשינוי המידות, כך שאותו יחס בין השיעורים השונים נשמר¹⁶¹, או שלא רק שהשתנו הברואים ומידותיהם, אלא גם חל שינוי בלתי שווה בהשתנות, יש ביותר ויש בפחות¹⁶². ולעומתם יש מהגאונים והפוסקים שחלקו על עצם הגישה שחל שינוי בגודל המידות¹⁶³.

בשו"ת להורות נתן ח"ו סי' כט-לא. [161] שו"ת חת"ס שם. וראה עוד בשו"ת חת"ס חאו"ח סי' קפא, בעניין שיעור האתרוג; שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' נו; שו"ת מהרש"ם חיו"ד סי' לה, קונט' אחרון פיס' מח; הגרא"ח נאה בס' שיעורי תורה שער א-ג; נפש חיה להגר"ר מרגליות סי' שנו. [162] כך משמע מהצל"ח, שם; וכן כתב בס' שיעורין של תורה סי' א; וכן משמע משו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ג סי' סו סק"א. וראה מאמרו של א.י. גרינפילד, תחומין, ה, תשמ"ד, עמ' 379-401. [163] ראה בתשובות הגאונים שערי תשובה סי' מו, הובא באוצר הגאונים עירובין פג א פיס' קסג, שכתבו שהשיעורים שתלו חז"ל בפירות ובביצים הם קבועים ובלתי משתנים. בס' שיעורי תורה סוף שער ב פיקפק באמיתותה של תשובה זו, ולעומתו בחזו"א או"ח סי' לט, קונט' השיעורים סק"ו, קיבל תשובה זו כאמיתית. וכן הסתמך על זה הראי"ה קוק בהערותיו לאוצר הגאונים, ביצה עמ' 61. יש שלמדו מתשובה זו, שאכן אין כל שינוי במידות. לעומתם יש שכתבו, שהוא רק על פי הרוב, אך גם לדעת הגאונים יכול להשתנות — שו"ת בית יצחק חיו"ד ח"ב סי' קלג, ויש שכתבו שהכוונה, שהשינוי לא יהיה

מתכוונים לחלב ממש. [153] שו"ת שם משמעון סי' יד. [154] תענית יט א; רמב"ם תענית ב ב,ה; טוש"ע או"ח תקעו ב. [155] מג"א סי' תקעו סק"ב; מ"ב סי' תקעו סק"ב. [156] שו"ת בית יעקב סי' נח. [157] שו"ת מאיר נתיבים סי' עו. וראה בפת"ש יו"ד סי' א סק"ב. [158] דרכ"ת יו"ד סי' א סקנ"ה, וסקקע"ג; באר היטב שם סקנ"ז. וראה עוד בשו"ת נחלת אבי"י סי' לג. וראה בע' זקן, הע' 292 ואילך. [159] הרשב"ץ בספרו יבין שמועה מאמר חמץ דף לא, ושו"ת התשב"ץ ח"ג סי' לג; הצל"ח פסחים קטז ב ד"ה והואיל. וראה בניהן זה בשו"ת תשובה מאהבה חיו"ד סי' שכד; שו"ת חת"ס חאו"ח סי' קכו; שו"ת בית יצחק חיו"ד ח"ב סי' קלג; שו"ת אמרי אש סי' לג; חזו"א או"ח סי' לט, קונט' השיעורים סק"ב; קובץ איגרות חזו"א איגרת קצה ס"ד; שו"ת להורות נתן ח"ו סי' לא; שו"ת אגרות משה חאו"ח ח"א סי' קלו, וחיו"ד ח"ג סי' סו סק"א. וראה בחוב' המעין, טבת תשמ"ט עמ' 13, מאמרו של רש"ר הירש. [160] שו"ת חת"ס חאו"ח סי' קכו. אך ראה בס' שיעורין של תורה סי' ט, שהחת"ס חזר בו, לפי המבואר בתשובתו בחיו"ד סי' קפב. וראה עוד

שמשמשת עמו, והסבירו הפוסקים, שלטעם זה איסור קטלנית הוא משום סכנה¹⁷⁰. מבחינה מדעית לא ברור מה משמעות המעין הגורם למיתה, ולא דנו הפוסקים בעניין זה בגדר השתנות הטבעים¹⁷¹. ואולי יש לומר, שרוב הפוסקים פסקו מטעם מזל, ובזה לא שייך השתנות הטבעים. ויש מי שכתב, שקטלנית אין בו איסור, אבל הוא מרוחק על צד הניחוש והפחד והתימהון, שיש ברוב הדעות שיינקו בהם הגופות החלשים¹⁷¹, ושוב לא שייך ענין השתנות הטבעים בזה.

שהתה עשר שנים אחר בעלה — לפי חז"ל, אשה ששהתה אחר בעלה עשר שנים ונישאת, שוב אינה יולדת, וזה דווקא

עניינים שונים — שינויי טבעים נידונו גם בהלכות הבאות: השקאה במי רגלים¹⁶⁴; בשר ששהה במלח¹⁶⁵; זמן פריחת החרוב וגמר פירותיו¹⁶⁶; הכינה, אם פרה ורבה, או שנוצרת מהעיפוש¹⁶⁷; כמהין ופטירות, שברכתן שהכל, כי יונקים הם מהאור¹⁶⁸.

ד. פירוט מצבים, שלכאורה השתנו הטבעים, אך לא אמרו כן הפוסקים

קטלנית — לפי חז"ל והפוסקים, אשה שנישאת לשני אנשים ומתו, מוגדרת כקטלנית, ולא תינשא עוד¹⁶⁹. בגמרא נאמרו שני טעמים לגזירה זו: מזלה גורם שימותו בעליה; מעיינה גורם מיתה למי

המשנה

מג; שו"ת ציץ אליעזר חי"ט מפתחות לסי' בט סק"ב; מאמרו של א. קורמן, שנה בשנה, תשנ"ב, עמ' 234 ואילך, הע' 1; לנתיבות ישראל להגרצ"י קוק ב סג; ארחות שבת פי"ד הע' מז-מח; המדע שבתורה, עמ' 35-36. וראה זבחים כב א, שיבחושים אדומים, שהם מין יתושים בלא כנפיים, נבראים מהמים. וראה בס' ביצחק יקרא על מ"ב סי' שטז סקל"ח, שלדעת הגרש"ז אויערבאך קבעו חז"ל את ההלכה לפי מראית העין שהכינה לא פרה ורבה, ולכן גם היום מותר להרוג כינה בשבת, אך המחבר שם כתב שאולי אין אנו מכירים את הכינים שהתכוונו להם חז"ל. [168] ברכות מ ב. וראה על כך במאמרו של א. קורמן, תורה ומדע, ח, א-ב תשל"ח, עמ' 45-47. וראה בשו"ת מנחת יצחק ח"ח סי' צט. [169] יבמות סד ב; רמב"ם איסורי ביאה כא א; טוש"ע אבהע"ז ט א. [170] ראה באריכות באוצה"פ סי' ט אות ד. [171] שו"ת פאר הדור להרמב"ם, סי' קנו, הובא ע"י הכס"מ איסורי ביאה כא א. וראה גם בתשובות הרמב"ם, מהד' בלאו, סי' ריח. וראה בשו"ת תרומת הדשן סי' ריא. וראה עוד בדין קטלנית בע' קדושין וגרושין, הע' 105 ואילך.

בלתי שווה, אבל יחסית יכול להשתנות, ויש מי שכתב שהכוונה, שהמינים שבהם שיערו חז"ל ישארו לעולם, אבל לא התכוונו לגודלם ומידתם — חזו"א או"ח סי' לט קונט' השיעורים סק"ו, וראה בקובץ איגרות החזו"א איג' קצב-קצה. וראה עוד בענייני השינויים במידות ובשיעורים — ח.פ. בייניש, מידות ושיעורי תורה, תשמ"ז; י.ג. ווייס, מדות ומשקלות של תורה, תשמ"ה. [164] תפא"י כלכלת השבת מלאכת זורע; אגלי טל, מלאכת זורע ס"ה; פתח הדביר או"ח סי' של; שו"ת זכרון יעקב מבריסק סי' יא; ביאורה"ל סי' שלו סוד"ה או; לוית חן פיס' קב, עמ' קעג ואילך. [165] שו"ת שם משמעון חיו"ד סי' יג. [166] בכורות ח א; שו"ת להורות נתן ח"ה סי' ט. [167] שבת קז ב; תוס' שבת יב א ד"ה שמא; רמב"ם שבת יא ב; טוש"ע או"ח שטז ט; פחד יצחק ע' צידה האסורה. וראה ירושלמי שבת א ג; מו"נ א עב; חידושי הרמב"ן, שבת יב א; מפענח צפונות פ"ז סי' ב; תו"ש בראשית פ"א אות תשי, ושו"ת דברי מנחם ח"ב עמ' רפב. וראה עוד בספר הברית ח"א מאמר יד פ"ח; משך חכמה בראשית ט ט; ס' מכתב מאלהו, ח"ד, עמ' 355, הע' 4; שו"ת הגר"א הרצוג חזו"ח ח"א סי'

כשאין דעתה להינשא, אבל דעתה להינשא — מתעברת¹⁷², והיינו שתקופת ההמתנה אחרי בעלה גורמת לה להיות עקרה¹⁷³.
ודבר זה לא ידוע על פי הרפואה¹⁷⁴.

משהה נקביו — על פי ההלכה, מי שמהה נקבים קטנים (שתן) עובר על לאו של 'בל' תשקצו¹⁷⁵. על פי חז"ל, המשהה נקבים גדולים (צואה) מביא לחולי הדרוקן, והמשהה נקבים קטנים מביא לחולי ירקון¹⁷⁶. יש מהפוסקים שכתבו¹⁷⁷, שהמשהה נקבים קטנים עובר על לאו של 'לא יהיה בך עקר'¹⁷⁸. אמנם אם מסיח דעתו ואינו מרגיש בכך, אין חשש שיקוץ ואין חשש עקרות¹⁷⁹. כיום אין עדות שהשהיית שתן גורמת לעקרות, ולא דנו הפוסקים בזה בגדר נשתנו הטבעים¹⁸⁰.

פסיעה גסה — לפי הגמרא והפוסקים, פסיעה גסה נוטלת אחד מחמש מאות ממאור עיניו של האדם¹⁸¹. כיום אין מדע הרפואה סובר כן¹⁸². ואולי יש לומר שכמות הירידה בראיה היא כה קטנה, שלא ניתן למדוד אותה באופן מדעי¹⁸²;

או שהכוונה שנטילת החלק הקטן ממאור העינים היא דווקא בעת הפסיעה, ולא באופן קבוע. אמנם יש מי שהסביר את איסור חז"ל שלא לפסוע פסיעה גסה, שלא ירוץ ברשות הרבים כמנהג המשוגעים¹⁸³, ואין בזה כלל עניין רפואי.

שינויים בבעלי חיים — לפי הגמרא, משתנים בעלי חיים שונים ממין אחד למשנהו כל שבע שנים, כגון צבוע זכר נעשה עטלף, עטלף נעשה ערפד וכו'¹⁸⁴. שינויים כה מהותיים, בפרקי זמן כה קצרים, אינם מוכרים כיום¹⁸⁵.

ריבוי תשמיש ומוות — לפי הפוסקים, סיבת המוות השכיחה ביותר היא ריבוי תשמיש¹⁸⁶. כיום סיבות המוות השכיחות הן מחלות ממאירות, מחלות לב וכלי דם, ותאונות למיניהן, וכלל לא ידוע על נזק הנגרם מריבוי תשמיש.

ממזר אם חי ואם מוליד — ממזר שאינו מפורסם, אינו חי יותר משלושים

הקהילות יעקב. [180] אמנם ראה בס' יצחק יקרא על מ"ב סיג סקל"א, שהביא בשם החזו"א שנשענו הטבעים בזה, ולעת עתה לא מצאתי את המקור בחזו"א. [181] ברכות מג ב; שבת קיג ב; תענית י ב; מג"א סי' צ סקכ"ה, וסי' שא סק"א; מ"ב סי' צ סקמ"ב, וסי' שא סק"א. [182] והוא על פי תוס' תענית י ב ד"ה פסיעה. [183] רמב"ם דעות ה ח. וראה בלח"מ שם. [184] ב"ק טז א; ירושלמי שבת א ג. וראה ביפה עינים ב"ק שם, ששני התלמודים חלוקים ביניהם ביחס לבעלי החיים השונים. [185] וראה בהגה' הגריעב"ץ, ב"ק שם, שלא ראה בעניין זה דבר פלא, אך אין דבריו מובנים, וצ"ע. [186] רמב"ם דעות ד יט, בשם חכמי הרופאים;

[172] יבמות לד ב. [173] ראה רש"י כתובות סב ב ד"ה איעקרא. [174] ואמנם דין זה לא הובא ברמב"ם וטושו"ע, אך ראה שו"ת הרשב"א ח"א סי' צח. וראה פד"ר ח"ג עמ' לח. [175] מכות טז ב; רמב"ם מאכלות אסורות יז לא; טושו"ע או"ח ג יז. וראה בס' ביצחק יקרא לסי' ג סי"ז, ששיעור השהייה הוא מהלך ג' פרסאות. [176] תמיד כז ב. [177] ט"ז או"ח סי' ג סקי"ג; מ"ב שם סקל"א. וראה בשד"ח פאת השדה מע' ב סי' י, והוא על פי בכורות מד ב. ובנשים לא שייך הטעם משום עקרות — ביצחק יקרא על מ"ב סי' ג סקל"א. [178] דברים ז יד. [179] אשל אברהם מבוטשטש, או"ח סוסי' ג. וראה בס' וזאת הברכה, עמ' 152, שכן דעת בעל

יום¹⁸⁷, וכן יש מי שכתבו, שממזר אינו מוליד¹⁸⁸, ודברים אלו מוכחים במציאות, וגם לא מובנים מבחינה טבעית.

ה. כללים וגדרים לקביעת מושג השתנות הטבעים

גישות עקרוניות – הפוסקים והוגי הדעות בכל הדורות התלבטו בשאלת הסתירה בין אותם נתונים עובדתיים המתוארים על ידי חז"ל שבמהלך הדורות לא נראו תואמים את המציאות המאוחרת. יש שסברו, שבדברים מדעיים ועובדתיים יכולים חז"ל לטעות, ולפיכך ניתן לומר שהמציאות המדעית העכשווית היא הנכונה, ולא התיאור המצוי בחז"ל¹⁸⁹. פוסקים אלו לא נזקקו כלל למושג השתנות הטבעים; יש הסבורים, שדעת חז"ל היא הנכונה לכל הדורות, והנתונים המדעיים העכשוויים הם המוטעים¹⁹⁰.

פוסקים אלו שוללים, למעשה, את מושג השתנות הטבעים; יש הסבורים, שמסקנות חז"ל נכונות בכל מקרה ובכל זמן, אלא שלעיתים ההסברים שניתנו על ידי חז"ל לא תואמים את הידע המדעי המאוחר יותר, ואז יש צורך להתאים את ההסבר המשתנה למסקנה שבכל מקרה נותרת בעינה¹⁹¹; אכן, רוב הפוסקים נזקקו למושג השתנות הטבעים כדי ליישב את הסתירות בין נתונים המתוארים בחז"ל לבין הנתונים העכשוויים¹⁹².

הלכות מיוחדות – יש הלכות העומדות בקביעותן לעולם, למרות השינויים המציאותיים, כגון ענייני טריפות¹⁹³, וכגון קביעת המינים לדיני הרכבה וכלאים, היינו שקביעת המין בשעת מתן תורה הוא הקובע לדורות, ואם חל שינוי במין לאחר זמן מתן תורה, לא חל עליהם שם כלאים זה בזה¹⁹⁴.

קא; שו"ת הרשב"ש סי' תקיג; רמ"א אבהע"ז קנו ד; חזו"א אבהע"ז סי' יב סק"ז; שו"ת היכל יצחק חאבהע"ז ח"א סי' ו; שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ב סי' ד, ועוד. וראה להלן, בדוגמאות הרבות ובמקורות ההלכתיים. בדעת הרמב"ם: רוב הפוסקים כתבו, שהוא סובר שנשתנו הטבעים – ראה שו"ת חת"ס חיו"ד סי' קא; שו"ת רב פעלים ח"ב חאו"ח סי' מה; מלבי"ם, ארצות החיים, ארץ יהודה סי' ד ס"ד; חזו"א יו"ד סי' ה ואבהע"ז סי' כז; שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ב סי' ג ענף ב, וחחו"מ ח"ב סי' עג סק"ד; שו"ת ציץ אליעזר ח"ח סי' טו פ"י אות ט; השתנות הטבעים בהלכה, עמ' לו. אמנם ראה מאמרו של ד. מלאך, תחומין, יח, תשנ"ח, עמ' 371 ואילך, שהוכיח כי דעת הרמב"ם היא כפי המובע על ידי בנו (ראה בהע' לעיל), והוכיח כן ממון ח"ב פ"ח ופכ"ח; שם ח"ג פי"ד; הל' ס"ת ט ט. וראה עוד מאמרו של נ. גוטל, בד"ר, 7, תשנ"ח, עמ' 33 ואילך. [193] ראה ע' טרפה, הע' 170-171. [194] שו"ת

טשו"ע או"ח רמ"ד. וראה אסיא, ו, תשמ"ט, עמ' 98, הערות העורך מס' 4, 5. [187] ירושלמי יבמות ח ג; ירושלמי קידושין ג יב; במדבר רבה ט ד. אמנם מבבלי יבמות עח ב לא משמע כן, אלא שלא יחיה לדורות. [188] בעל הטורים על התורה, דברים כג ג. וראה ס' חסידים סי' תק; ב"ש סי' א סק"א; דברי שאול מהגרי"ש נטנון עה"ת ריש פר' תולדות, ושו"ת שואל ומשיב מהדו"ק ח"ג סי' רא; שו"ת ציץ אליעזר ח"ב סי' נב סק"ב. [189] רבנו אברהם בן הרמב"ם, מאמר על דרשות חז"ל, מהד' הר"ר מרגליות. וראה בהע' 192 להלן ביחס לדעת הרמב"ם. [190] שו"ת הרשב"א ח"א סי' צח; ב"ח ופרמ"ג או"ח סי' שכח; ערוה"ש אבהע"ז סוסי' יג. [191] ראה מכתב מאלהיו ח"ד עמ' 355, הע' 4. [192] ראה לדוגמא תוס' בכורות יט ב ד"ה פרה; תוס' חולין מז א ד"ה כל; תוס' מו"ק יא א ד"ה כוורא; חיד' הריטב"א גידה לח א; תרומת הדשן חלק השו"ת סי' רעא; שו"ת תשב"ץ ח"ב סוסי'

שינוי בדין, מפני שנהגו בני אדם להתעלם מהסכנה, אף על פי שההנחה היא שעדיין קיימת אותה סכנה, והדין השתנה בגלל העקרון של שומר פתאים ה'196.

שינוי בדין, בגלל חוסר בקיאותנו בזמן הזה, לעומת יתר בקיאות והבנה מצד חז"ל¹⁹⁷.

יש שכתבו, שאם לא ברור המצב

נימוקים שונים לשינוי במצב — בעניינים שונים השתנה הדין, בגלל שינויים בתנאים ובנסיבות. יש שנימקו זאת במושג של השתנות הטבע, ויש שנימקו זאת בנמוקים אחרים.

להלן מספר נמוקים המצדיקים שינוי דין, ולא דווקא בגלל שינוי הטבע:

שינוי בדין, בגלל שיפור ושיכלול האמצעים הטכניים בימינו¹⁹⁵.

ולכן אין לסמוך על חליטה בפסח (וראה ביו"ד עג ב, ובש"ך שם סק"י בעניין חליטה בכבד); רמ"א אבהע"ז קמה ט — שאין אנו בקיאים בתנאי שכיב מרע, אם מת מאותו חולי; רמ"א אבהע"ז קעב ו — שאין אנו בקיאים בקביעת סריס, שמא היו לו שערות ונשרו, או שהיו לו גומות (וראה ע' סריס, הע' 180); רמ"א יו"ד ל ב — שאין אנו בקיאים בבדיקת טריפת נקב בעצם הגולגולת של עוף; רמ"א יו"ד לג ו — שאין אנו בקיאים בבדיקת הוושט אף בעוף; רמ"א יו"ד לט ד — שאין אנו בקיאים בבדיקת סרכות הריאה על ידי נפיחה (וראה בט"ז שם סק"ו); רמ"א יו"ד נה י — בדין בשר שהרופא גורדו, שאין אנו בקיאים בזה להציל טריפת שבר בעצם; רמ"א יו"ד נו ט — שאין אנו בקיאים בצומת הגידין בעוף; שו"ע ורמ"א יו"ד נו יח, ושם נח ו — בדין בדיקת כל החלל בדרוסה ובנפולה, שאין אנו בקיאים בבדיקה זו; ש"ך יו"ד סי' לו סק"ט — בדין צמקה הריאה, שמושיבים אותה במים פושרים, שאין אנו בקיאים בבדיקה זו; שו"ע יו"ד קצד ג — בדין צורות שונות של הפלה, שאין אנו בקיאים וחוששים לוולד, וראה במחצית השקל שם; ערוה"ש או"ח לג ג — אין אנו בקיאים בכל הסימנים הקשורים לבתים של תפילין; מ"ב סי' שיח סקמ"ב — אין אנו בקיאים במאכלים שמתבשלים גם בכלי שני; מג"א סי' תצח סק"ט, תבו"ש יו"ד סי' טו סקט"ז — אין אנו בקיאים בקביעת כלו חודשיו של עובר בהמה. וראה עוד רמ"א יו"ד יח ו; שם צא ה; שם קצו יג, ובש"ך שם סקכ"ה. וראה באריכות

משפט כהן סי' יד. [195] כגון הנוולד לשמונה, או ניתוח קיסרי — ראה לעיל 55 ואילך. וראה בס' שמירת הגוף והנפש, ח"א, מבוא, פ"ו עמ' 54, בשם הגרש"ז אויערבאך. [196] כגון שבת קכט ב; יבמות יב ב; יבמות עב א; עבודה זרה ל ב. וראה על כלל זה בנספח לע' סכון עצמי. [197] לדוגמא: בתוס' שבת קלה א ד"ה בן שמונה, ובמאירי שבת קלה סוע"א — שעכשיו מותר לטלטל גם התינוקות בני ח', אבל לא בגלל שינוי הטבע, אלא בגלל חוסר בקיאות בפרטים שונים הנוגעים להגדרת בן שמונה (וראה ע' ילוד הע' 152 ואילך); יש"ש יבמות פ"ח סי' ד — שאין אנו בקיאים ביומא דעיבא (ראה יבמות עב א). ולכן אין לדחות המילה משום כך; כס"מ גירושין יג כג, וב"ש אבהע"ז יז סקכ"ו — בעניין בבואה דבבואה, ובעניין שדים בכלל; רמ"א או"ח שיז א — שאין אנו בקיאים בקשר של אומן בשבת; או"ח סי' נט סע' יא, ורמ"א או"ח של ה — היושבת על המשבר ומתה, אין קורעים את בטנה כדי להוציא את הוולד אפילו בחול, כי אין אנו בקיאים במיתת האם בקרוב כל כך שאפשר לוולד לחיות (וראה על דברי הרמ"א האלו: מור וקציעה או"ח שכח; ס' כורת הברית סי' של סקט"ו; שו"ת ישמח לב חיו"ד סי' ט; שו"ת מהר"ץ חיות סי' נב; שו"ת ציץ אליעזר ח"י סי' כה פ"ד; הרפואה והיהדות, עמ' 22. וראה עוד בע' עֶפֶר, הע' 249); ב"י, מג"א וט"ז או"ח סי' רלה סק"א — שאין אנו בקיאים בכוכבים בינוניים, לעניין זמן צאת הכוכבים; טושו"ע או"ח תנד ג — אין מי שידע לחלוט,

שעליו דברו חז"ל, אפשר לומר שנשתנתה המציאות, אך לא בגלל שינוי הטבע, אלא בגלל חוסר הכנתו בדברי חז"ל, ואולי לא דברו על מצב זה¹⁹⁸.

יש תקנות, גזירות והלכות, שחלק מהפוסקים קבעו, שנשתנה דינם בגלל שינוי הטבעים, ואחרים קבעו שהשינוי בדין נובע מכך, שלכתחילה לא נאמרו באופן כללי אלא רק באופן מקומי, זמני ומוגדר, ולכן נשתנה דינם לפי שינוי המקום והזמן¹⁹⁹.

כללים לעקרון השתנות הטבעים —
אכן, יש הלכות, שאמנם נקבעו ללא הגבלת מקום וזמן, ובכל זאת נשתנה דינם, לפי שחל שינוי בטבע. מצינו כללים אחדים, שקבעו הפוסקים מתי אומרים שנשתנה הטבע ונשתנה הדין, ומתי אין אומרים כן. ברם, אין הסכמה כללית בין כל הפוסקים על כל הכללים הללו.

צמצום או הרחבה — באופן כללי,

במצבים שנראית כיום מציאות אחרת מזו המתוארת בחז"ל, ושייך להחיל עליהם את מושג השתנות הטבעים, מצינו הרבה מהפוסקים שצמצמו מאד את הכלל של השתנות הטבעים, וסוברים שאין לנו לסמוך על דמיונו, ואין להוסיף על מה שקבעו הראשונים, ושאינן לחדש מעצמנו ולומר שנשתנו הטבעים²⁰⁰. לעומתם, יש שדווקא הרחיבו את הכלל של השתנות הטבעים, כך שכאשר אין הכרח להימנע משימוש בכלל זה, כגון בהלכות טריפה, יש לנו לומר בדברים התלויים בטבע, שהוא תלוי באומדנת חכמים בכל זמן²⁰¹; וכן יש מי שכתב, שלא רק בהתגלות סמי הרפואה ואופניהם לבד נשתנו בזמנו, אלא גם בשינוי הגופים החיים, וכן בשינוי האקלימים, ושאר ענייני הטבע²⁰².

להלכה או שלא להלכה — יש שקיבלו את מושג שינוי הטבעים דווקא בדברים שאין מהם שינויים בהלכה, כגון בהנהגה רפואית במאכלים או בתרופות וכיו"ב, אבל לא כאשר השינוי גורם לשינוי

רשימת הנושאים שאין אנו בקיאים בהם במאמרו של צימלס, בספר היובל לכבוד הרב ד"ר אליהו יונג, עמ' 223. אמנם מאידך אין זה כלל מוחלט שאין אנו בקיאים, ומצינו כמה דברים שאף אנו בקיאים — ראה אגרות הראי"ה ח"א איג' מח. ובעיקר ראה רש"י חולין נב א ד"ה בתרי שהביא מבה"ג שכל מקום שצריכים בדיקה לענייני טריפות — אין אנו בקיאים בכך ומטריפים, ועל כך כתב רש"י: "ולי נראה דאין לו לדיין אלא מה שענינו רואות, ומותר לסמוך עליו, דכתיב ואל השופט אשר יהיה בימים ההם, אבל הוא יזהר יפה וכו'". [198] ראה לעיל הע' 106 ואילך, בענייני תרופות שבחז"ל, והע' 129 ואילך, בענייני שבת. [199] למשל: כוורא — תירוצן שני בתוס' מו"ק יא א ד"ה כוורא, וכן בר"ח

מו"ק שם; לידה למקוטעין — ח"י הריטב"א נידה לח א; רפואות שבתלמוד — כס"מ דיעות ד יח, יש"ש חולין פ"ח סי' יב; רחיצה ביום השלישי למילה — שו"ת דעת כהן סוסי' קמ; נשיאת אשה בן י"ג — ב"י אבהע"ז סי' א; מלח סדומית, גילוי משקין, וזוגות, לשיטת שו"ת בנימין זאב סי' רכב, פר"ח יו"ד קטז ב. וראה בקרבן נתנאל ביצה פ"ק סי' ה אות ט, שכתב שחילוק זה מפתח גדול בכל הש"ס לחלק בין עניין לעניין. [200] ראה אשל אברהם, פירות גינוסר, מהדו"ת סי' סד; שו"ת דבר יהושע ח"א סי' צט; שו"ת מנחת יצחק ח"ד סי' קכג. [201] שו"ת אגרות משה חאבהע"ז ח"ב סי' ג ענף ב; שם, חח"מ ח"ב סי' עג סע' ד; שם, חיו"ד ח"ג סי' לו. [202] חזו"א יו"ד סי' ה אות ג.

בהלכה²⁰³. אכן בפשטות משמע מהרבה סוגיות ודעות בראשונים, שאכן יש משמעות של שינוי דין למושג השתנות הטבעים, וכמבואר בדוגמאות רבות לעיל.

סגולי לעומת טבעי — יש מהפוסקים, שהבדילו בין הלכות המבוססות על עניינים סגוליים, שאם מזיקים הם בזמן או במקום אחד, לא בהכרח קבוע הדבר לזמן ולמקום אחד, לבין הלכות המבוססות על עניינים טבעיים ורפואיים, שלא אומרים שישתנה הדין כשתשתנה המציאות, כי התורה לא תשתנה²⁰⁴. אכן מה שכתבו פוסקים אלו, שלא אומרים שישתנה הדין בדברים טבעיים הוא תמוה, וכמבואר בדוגמאות רבות לעיל.

להחמיר או להקל ובמקום סכנה — יש מהפוסקים, שהתייחסו לשינויים

המתחייבים מחידושים מדעיים כספק, ולכן הסכימו לשינוי ההלכה רק להחמיר, כגון בשבת ויום הכיפורים, שהולכים לפי דעת הרופאים מטעם ספק פקוח נפש, אבל להקל נגד חז"ל, במה שבימי חכמי הש"ס תפסו לחומרא ולסכנה, אין כוח בידי שום חכם ורופא בעולם להכחיש דבריהם, ואין לומר שהשתנו הטבעים, כי בענייני סכנה לא הולכים אחר הרוב, וחוששים אף למיעוט, ולכן יש לחשוש גם כיום לאותו מיעוט, שיש בו סכנה לפי קביעת חז"ל, כגון במציצה לאחר המילה, שאין לבטל אותה למרות דעת הרופאים, כי אדרבה לפי עמדת חז"ל יש במניעת המציצה משום פקוח נפש²⁰⁵. לעומתם, יש שכתבו שרק אם רופא אחד אומר שאין סכנה נגד מה שחז"ל קבעו לא סומכים עליו, אבל אם הוא דבר מוסכם אצל כל הרופאים שאין סכנה, אז סומכים על הרופאים²⁰⁶,

סוסי' א אות לא; שו"ת אבני נזר חיו"ד ח"ב סי' רלח; שו"ת שב יעקב סי' מא; שו"ת מהר"ם שיק חיו"ד סי' רמד; שו"ת דעת כהן, סי' קמ-קמב; סי' ההלכה במשפחה סופ"ט הע' 20; שו"ת באר משה ח"ו סי' קנט אות ד, וסי' קס. וראה גם במנחת שבת סי' צב סקל"ג — בעניין מחלות עינים. ועל כלל זה יש להקשות, דמאי שנא מציצה מעניינים אחרים שבהם סומכים על השתנות הטבעים, אפילו במקום סכנה, כגון הרבה מהדוגמאות לעיל. ובס' שמירת הגוף והנפש, ח"א, מבוא סופ"ו, הקשה מדברי המג"א בסי' קעג, שקבע השתנות הטבעים בדבר של סכנה, ועיי"ש. ומה שכתב בזה בשו"ת באר משה ח"ו סי' קס סק"ז אינו מובן. וראה במאמרו של הרב מ. וינברגר, עמק הלכה-אסיא, תשמ"ו, עמ' 35-50, בעניין ההבדל בין רחיצת תינוק למציצה. [206] הגרי"ש אלישיב, הובאו דבריו בס' שמירת הגוף והנפש, ח"א, מבוא סופ"ו. ומה שיש להקשות על דבריו, שיהא מותר לבטל את המציצה, שכן כל הרופאים סבורים כיום, שאין

[203] מכתב מאליהו ח"ד עמ' 355 הע' 4, אודות דינים אחדים, שהטעמים שניתנו להם אינם לפי המציאות, שנתגלה במחקר הטבעי בדורות האחרונים וכו', באלו וכיוצא באלו לעולם אין הדין משתנה, אף שלכאורה הטעם אינו מובן לנו, אלא יש לאחוז בדין בשתי ידיים בין לחומרא בין לקולא וכו', כי את ההלכה ידעו חז"ל בקבלה מדורי דורות וכו', אבל בעניין ההסברים הטבעיים, לא ההסבר מחייב את הדין אלא להיפך, הדין מחייב הסבר, והטעם שמוזכר בגמרא אינו הטעם היחידי האפשרי בעניין, ואם לפעמים נתנו הסברים שהם לפי ידיעת הטבע שבימיהם, חובה עלינו לחפש הסברים אחרים שבהם יתקיים הדין על מכונו לפי הטבע שבימינו; וראה גם בס' שעורין של תורה סו"ס א סקט"ז. [204] שו"ת מהרש"ג ח"ב סוסי' רמ. וראה גם בבכור שור לשבת פב א. בעניין הדברים הסגוליים שנשתנו — ראה לעיל הע' 115 ואילך. [205] ס' ברית אבות, הובא בשד"ח מע' מילה, קונט' המציצה, סו"ס ב אות כב; שד"ח מע' מילה,

אזי לא שייך לומר שנשתנה הטבע²¹². וכן יש הבדלים בין מה שחז"ל מסרו לנו רק סימנים על פי הכתוב, לבין מקומות שחז"ל פירשו את כוונת התורה ללמד דין, שאז לא ישתנה לעולם²¹³.

אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו — יש שהקשו, כיצד יכולים הדורות המאוחרים לשנות הלכות על סמך ההנחה שנשתנו הטבעים, והרי אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו, אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמנין²¹⁴. שאלה זו כללית היא, ונוגעת לכל שינוי או בטול של תקנות וגזירות חז"ל.

טעמים אחדים נאמרו לסטיות מכלל זה, כגון: מעולם לא נאסר הדבר כאשר לא שייך בו הטעם, והיינו שהאיסור מלכתחילה לא היה כללי, ולא כלל אותו דבר שאנו דנים בו, או שהם דברים שאינם גזירות ותקנות, אלא הלכות מעיקר הדין שנפל יסודן בהשתנות המצב; הדבר נאסר, אבל לא נאסר במנין; האיסור היה משום חשש וסייג גרידא; טעם הגזירה ברור לכל; ביטול התקנה הוא תיקון הדת; הדבר נתקן לכבוד אנשים מסויימים, שהם

ואם נמצא דבר על פי חקירה ברורה והסכמת כל הרופאים, בין אם הוא מסוכן היום, שלא כפי חז"ל, ובין להיפך, אומרים שנשתנו הטבעים²⁰⁷.

שינויים מוחשיים ומוחלטים ושינויים מדעיים — יש מהפוסקים, שהגדירו את השתנות הטבעים דווקא בשינויים מוחשיים, המבוססים על עובדות מציאותיות, שכולם רואים ומקבלים אותם באופן ברור וללא ערעור, אך אין לקבל מסקנות מדעיות המבוססות על השערות גרידא²⁰⁸, ודווקא כשהשינוי הוא כללי ומוחלט, ולא כאשר השינוי הוא ברוב המקרים²⁰⁹, וכל זמן שלא ידוע בבירור שנשתנו הטבעים, אומרים אנו שלא נשתנו²¹⁰.

מקור ההלכה — יש מהפוסקים שכתבו, שכאשר מקור ההלכה הוא מפסוק, או מהלכה למשה מסיני, לא ניתן לומר שהשתנו הטבעים, ואין סומכים על השינוי בטבע לשנות הלכה²¹¹, אם כי כאשר הדין נלמד מסיפור דברים שבמקרא, עדיין ייתכן לומר שהשתנה הטבע, ורק כאשר חז"ל סברו, שהפסוק בא ללמד דין,

ג; הגרש"ז אויערבאך, הובאו דבריו בס' שמירת שבת כהלכתה, פל"ז הע' כד; שו"ת קנין תורה ח"ג סי' מב אות א; שו"ת ציץ אליעזר חט"ז סי' לב אות ד; שיעורין של תורה סי' ג סק"ב. [209] שו"ת אגרות משה חאב"ה ח"ב סי' ד. [210] שו"ת אגרות משה חיו"ד ח"ג סוסי' לו. [211] שו"ת כללים מע' טי"ת סוף כלל ה; שו"ת מהר"ם שיק, חיו"ד סי' רמד. [212] שו"ת בית יצחק חיו"ד ח"ב סי' קלג סק"ג. [213] שיעורין של תורה, סוסי' א סקט"ז. [214] ביצה ה א; רמב"ם ממרים ב ב; אנציקלופדיה תלמודית, ע'

במניעתה משום סכנה, ואדרבה ייתכן שיהא בזה סכנה של זיהום, י"ל ששיטתו כאותם הסבורים שעיקר טעם המציצה איננו משום סכנה, אלא מטעמים אחרים. וראה ע' מילה, הע' 281 ואילך. [207] שו"ת באר משה ח"ו סי' קנט אות ו. וראה הערה קודמת. [208] ראה פחד יצחק, סוף ע' צידה האסורה וכו'; שו"ת הרשב"ש סי' תקיג ד"ה הטעם השלישי; שו"ת חת"ס חיו"ד סי' קסז ד"ה האמת; שו"ת דעת כהן סי' קמ; תשובת הגר"מ פיינשטיין, בסוס' הלכות נידה להרב אידער סי' א-ב; שו"ת שבט הלוי ח"ג חיו"ד סי' קמא אות

רשאים למחול על התקנה²¹⁵.

ו. רקע מדעי וערכי

השתנות הטבעים לעומת תיאוריית ההתפתחות

שינוי טבעי והדרגתי – המושג השתנות הטבעים, המשמש את הפוסקים בהסבר שינויים שונים בטבע, בין מה שידוע כיום ונראה לעינינו לבין מה שלימדנו חז"ל, איננו מתייחס לשינוי בדרך נס, אלא לשינוי טבעי והדרגתי²¹⁶. המושג ההלכתי דומה בקווים אחדים לתיאוריית ההתפתחות²¹⁷, המשמשת את אנשי המדע בהבנת המציאות מאז המאה הי"ט. ואמנם, חז"ל והפוסקים לא התעלמו מהעובדה, שבמהלך הזמנים חלים שינויים בטבע, לפי מקומות שונים ולפי תנאים שונים, וכפי שצויין לעיל. וכבר כתבו הראשונים, שחלילה לאל מהיות דבר התורה סותר עדות דבר הנראה עין בעין, או דבר שהוכח במופת שכל²¹⁸, ולא תכריח התורה להאמין דבר שהוא נגד המושכלות הראשונות, ולא דעת בדוי שלא

יצויר מציאותו אצל השכל²¹⁹, ועינינו הרואות השתנות הזמנים בכל העניינים הללו, וכמה דברים נמצאים, שאין אנו יודעים לכוונם כלל וכו', כי נשתנה כל העולם ממש, כעולם חדש בכל ענייניו²²⁰. השקפה זו מתאימה למה שמצינו במדרשים, שהתנה הקב"ה עם מעשה בראשית, להשתעבד לו בשעת הצורך, לשנות את טבעם ואת תפקידם²²¹.

היעדר שינוי בטבע – אמנם מאידך מצינו דעות, שבלי סיבה בשום אופן אינו משנה דבר מכפי שהוא, לפי שאם נאמין בכך יסתרו לנו מושגי האמת וכו', אלא צריך שנאמין שכל הנמצאים כפי שהם, לא ישנה אותם הבורא, אלא לאחר שיעיר על כך²²², וטבע אישי בני האדם לא ישנה אותם ה' כלל²²³, וכי המציאות הזאת היא נצחית לעד, כפי הטבע הזה אשר רצהו יתעלה, לא ישתנה ממנו מאומה כלל, זולתי בפרטים על דרך המופת²²⁴.

מהות השינויים – ההסבר האפשרי להבדלי דעות אלו הוא, שאין לקבל שינויים מהותיים במציאות העולם, ואין

עמ' 19-30. וראה עוד בשו"ת בשמים ראש, כסא דהרסנא רס"ו לו; שו"ת תורת חסד (לובלין) סי' יז אות ה; שו"ת יביע אומר ח"א חאו"ח סי' טו אות כה, ושם ח"ג חחו"מ סי' ז. [216] ראה – נ. גוטל, בד"ד, 7, תשנ"ח עמ' 33 ואילך. [217] evolution. וראה במבוא ד. [218] כוזרי, מאמר ראשון, ס"ז. [219] רשב"ץ, בהקדמה לפירוש על ספר איוב. [220] שו"ת בשמים ראש סי' רנט. [221] מדרש מי שילוח, הובא בתו"ש בראשית א אות רכא, וראה בראשית רבה ה ד. [222] רס"ג, אמונות ודעות, מאמר ג, עמ' קכה, במהדורת הרב קאפח. [223] רמב"ם מו"נ ג לב. [224] מו"נ ב כט.

אין בית דין יכל לבטל דברי בית דין חברו. [215] ראה תוס' במספר מקומות – ביצה ו א ד"ה האידנא; יומא עז ב ד"ה משום; ע"ז לה א ד"ה חדא; ב"ק פב ב ד"ה אתא; הגה' אשר"י כתובות פ"א סי' ג, בשם המרדכי; שו"ת הרא"ש כלל ב סי' ח; קרבן נתנאל על הרא"ש ביצה פ"א סי' ה אות ט; פר"ח יו"ד סי' קטז; שו"ת תורת חסד חאו"ח סי' יז סק"ו; מלבי"ם, ארצות החיים הל' ציצית סי' ט, המאיר לארץ סקמ"א; עמוד הימיני סי' כג סק"ד. וראה באריכות באנציקלופדיה תלמודית, ע' דבר שבמנין צריך מנין אחר להתירו; ובמאמרם של א. כרמל וי. לוי, המעיו ניסן תשמ"ה עמ' 3-11, ותמוז תשמ"ה

תיאורית ההתפתחות דוגלת במקריות, לעומת תורת הבריאה המאמינה שהכל מכוון על ידי הקב"ה.

תיאורית ההתפתחות מבוססת על אמונה בתהליכים ארוכים ואיטיים מאוד, ובקדמות העולם, לעומת תורת הבריאה המאמינה בחידוש העולם, וביצירתו בפרק זמן קצר.

לפי תפיסת חז"ל והראשונים, השתנות הטבעים מובילה לירידה עם הזמן ברוב המצבים – אורך החיים, חכמת בני האדם, גובה האנשים, גודל הפירות וכד', בעוד שלפי תיאורית ההתפתחות חלה התקדמות עם השנים²²⁶.

הגדרת ההבדל – ניתן להגדיר הבדלים אלו בכך, שכל התפתחות היא השתנות, אך לא כל השתנות היא התפתחות. ולכן קבלת העקרון של השתנות בטבע איננה גוררת את קבלת התיאוריה של ההתפתחות. לדוגמא, שולחן שעומד בפנינו מהווה שינוי בולט ומשמעותי מכול העץ אשר ממנו הוא נוצר, אך לא יתכן לומר, שהשולחן התפתח באופן אקראי מהעץ. שינוי יש כאן, התפתחות אקראית אין כאן.

הסיבות להבדל – ואכן, כולם מודים במציאות המוכחת, שחלים שינויים מתמידים בטבע, אך חלוקים הם בהסבר התהליכים המביאים למציאות זו. ההסבר

לקבל שינויים מקריים בטבע העולם. אך בוודאי אין התנגדות למקובל על חז"ל והפוסקים, שמתרחשים שינויים שונים בטבע, שאינם מהותיים במציאות, אשר ממלאים את "רצונו" של הקב"ה, לפי חוקים שחקק בטבע, שכן התעלמות משינויים כאלו היא מנוגדת למציאות המוכחת, וכאמור אין התורה מתנגדת לשכל ולמציאות²²⁵.

הבדלים בין השתנות הטבעים לתיאוריית ההתפתחות – אכן, קיים הבדל מהותי בין תפיסת השתנות הטבעים בהלכה ובמחשבת ישראל, לבין תיאורית ההתפתחות של עולם המדע. שכן האחרונה מנסה להסביר את התהוות העולם והחיים, מתוך נסיון להתעלם מכוח עליון המכוון את חוקי הטבע, דבר המנוגד לחלוטין לאמונת ישראל, ומהווה כפירה ביסודות האמונה, ואשר לא הוכח כלל במתודות מדעיות מקובלות, וכפי שמבואר במבוא ד.

בנוסף להבדל הבסיסי ביסודות המחשבתיים המונחים בשורש המושגים הללו, קיימים עוד מספר הבדלים:

תיאורית ההתפתחות מבוססת על אמונה בשינויים הדרגתיים ושיטתיים, והמינים משתלשלים זה מזה; לעומת זאת, תורת הבריאה קובעת, שבעלי החיים נבראו במקביל ובנפרד.

ראה רמב"ם מלכים יא ג; פיהמ"ש לרמב"ם, הקדמה לפ' חלק, היסוד התשיעי, ועוד – לבין ההנחה ששינויים טבעיים משפיעים על הלכות שונות. [226] ראה גם – הרב י.מ. לוינגר,

[225] בכך מוסבר מה שמצינו בעניינים שונים, שהרמב"ם השמיט הלכות מהש"ס בגלל השתנות הטבעים לפי הבנתו הרפואית. ועל כן אין סתירה בין תפיסת הקביעות של התורה ומצוותיה –

מדעי הטבע — נכשלו²²⁸. קבלת ההנחה, שיצירת האדם היתה מקרית, ללא תכנון וללא כוונה, עלולה להביא למסקנה, שבריאת האדם היא חסרת מטרה וחסרת חשיבות, ועל כן ניתנת הזכות לבני האדם להתנער מערכי יסוד אנושיים, ובניית תיאוריות של גזע עליון וחזק, הצריך לשלוט על גזעים נחותים יותר, תוך התאמה שרירותית של הנחת הברירה הטבעית כנגד בני אדם חלשים יותר בחברה. ואמנם משטרים אפלים ונפשעים, כמו הנאציזם והקומוניזם הסובייטי, הסתמכו על תיאוריות דרוויניסטיות לביסוס האידיאולוגיה הנפשעת שלהם, ובעיקר על ההנחות של הברירה הטבעית — הישרדות המוחננים, הטובים והחזקים²²⁹.

היחס האמוני לתיאוריית ההתפתחות — ואמנם, במאה הי"ט למניינם, התפתח מאבק רעיוני חריף סביב תיאורית ההתפתחות, בגלל ניצולה של תיאוריה זו על ידי אפיקורסים שונים לניגוח הדת. עקב כך התעוררה התנגדות עזה מצד אנשי דת, יהודים ולא-יהודים כאחד, לתיאורית ההתפתחות, וההתייחסות אליה היתה כאל תיאוריה של כפירה. אך כיום מתברר, שאין בהכרח סתירה בין הדת לבין החלקים המדעיים והמוכחים בתיאורית ההתפתחות. קיימים מרכיבים בתיאורית ההתפתחות, שיש להם השלכה רעיונית-

המקובל בעולם האמונה הוא, שבורא עולם יצר את העולם לפי תכנית מיוחדת ש"רצה" בה, והשינויים מכוונים על ידו. תיאורית ההתפתחות טוענת, שהיה מוצא משותף לכל המינים, והם השתלשלו זה מזה באופן מקרי עקב שינויים שעברו מדור לדור במשך זמן רב, וכביכול חלה ברירה טבעית ומקרית להישרדות החזקים והטובים. ברם, הרבה מהנחות היסוד, הדרושות להוכחת גישה זו, אינם אלא השערות והנחות בלתי מוכחות, ולכן אינן צריכות להיות קבילות אפילו מבחינה מדעית, וכפי שמבואר במבוא ד.

השלכת תיאוריית ההתפתחות הביולוגית על שטחים אחרים — יתר על כן, יש להבדיל בין תיאורית ההתפתחות הביולוגית, המתארת את גלגוליהם השתלשלותם של המינים בתוך עצמם וביניהם, לבין ההשלכות של תיאוריה זו על החשיבה בתחום האמונות והדעות, בתחום הפילוסופי, בתחום הפסיכולוגי ובתחום המוסרי²²⁷. רק לצורה הראשונה יש משמעות מדעית, ואף היא לא הוכחה אלא באופן חלקי, וכפי שמבואר במבוא ד; בעוד שהצורה השניה מבוססת כולה על הנחות בלבד, ואיננה אלא בגדר אמונה ומשאת נפש של אותם מדענים המעוניינים בדעה זו. כל הנסיונות לבסס השקפות עולם ואידיאולוגיות על נתונים מדעיים טבעיים, ועל הכרות אובייקטיביות של

דרווין על המחשבה הדתית", "השפעת דרווין על מחקר הדתות", ועוד. [228] ראה אנציקלופדיה עברית, כרך יג, ע' דרוויניזם, עמ' 116 (נכתב על ידי פרופ' ישעיהו לייבוויץ). [229] ראה — Barondess JA, *Ann Intern Med* 129:891, 1998.

תורה ומדע, ב, שבט תשל"ב, עמ' 7-12. [227] בשנת היובל ה-50 לתיאוריית דרווין הופיע קובץ גדול — Seward AC (ed), *Darwin — and Modern Science*, 1909. בקובץ זה נכללו פרקים כגון "השפעת הדרויניזם על הפילוסופיה החדשה", דרוויניזם וסוציולוגיה", "השפעת

דתית בסיסית, וקבלתם מהווה סתירה לדת
 וכפירה ביסודות האמונה. אכן, מרכיבים
 אלו הם השערתיים בלבד, בלתי מוכחים
 בכלים מדעיים מקובלים, ועל כן אין
 לקבלם כלל. לעומת זאת, פרטים שונים
 בתורת הבריאה, שנראים כנסתרים על ידי

החומר

עובדות מדעיות מתיאורית ההתפתחות,
 אין הכרח לקבלם כפשוטם, וכפי שמבואר
 במבוא ד.

**התאבדות — ראה ערך אבוד עצמו
 לדעת**

החומר